

[arkiv]magasinet

Arkivmagasinet er Arkivverkets faglige tidsskrift og retter seg mot et bredt, historieinteressert publikum. Arkivmagasinet skal være et orienterende og debattskapende tidsskrift som medvirker til å utbre kunnskap om arkivenes egenart og deres viktige rolle i samfunnet. Arkivmagasinet ønsker å stimulere til økt interesse for og bruk av arkivmateriale i Riksarkivet, statsarkivene og Samisk arkiv.

Redaktør

Leif Thingsrud

I redaksjonen

Kari B. Benedictow, Kristin Brattelid, Finn Karlsen, Trond Karlsen, Øyvind Ødegaard og Tor Weidling

Reprofoto

Odd Amundsen, Riksarkivet

Redaksjonens adresse

Riksarkivet, se bakre omslag

Design

Agendum See Design

Layout

Morten Hernæs, 07 Aurskog

Repro og trykk

07 Aurskog

ISSN 0801-5449

Bidrag til nr. 3/12 må være i redaksjonen før 25.08.2012.

Løssalg: kr 40

Årsabonnement (3 nr.): kr 100

Offentlige institusjoner, museum o.l.: gratis

Opplag: 2800

Forsidebilde:

Collage av noen av Arkivverkets

bidrag til Norges dokumentarv.

Morten Hernæs, 07 Aurskog

Indre omslag:

Diplom fra 30. september 1370:

Rådsmennene i byen Greifswald ratifiserer en våpenstillstandstraktat mellom hansa-

byene og kong Håkon av Norge og Sverige.

Original i Riksarkivet (NRA/Dipl. München perg. 1).

9 Olav Engelbrektssons arkiv

Innhold

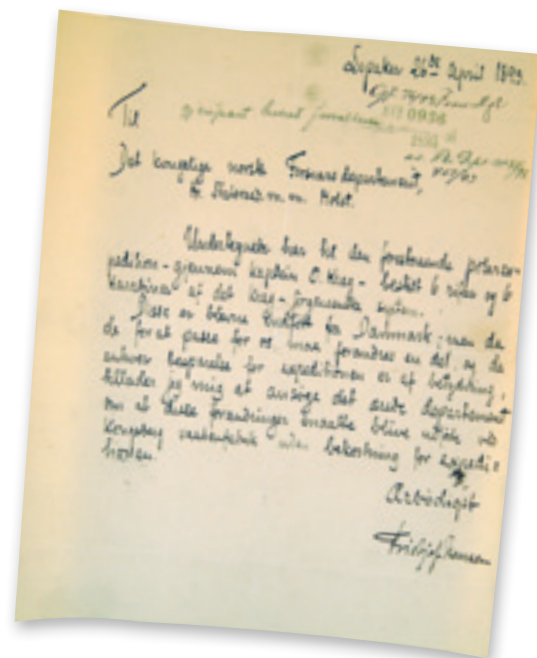

17 Røros Kobberverks arkiv

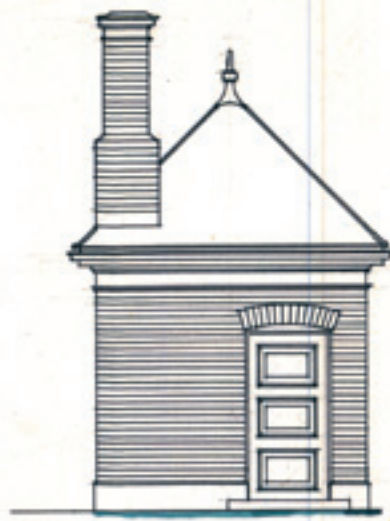
22 Hvor går grensen?

27 Larvik grevskaps arkiv

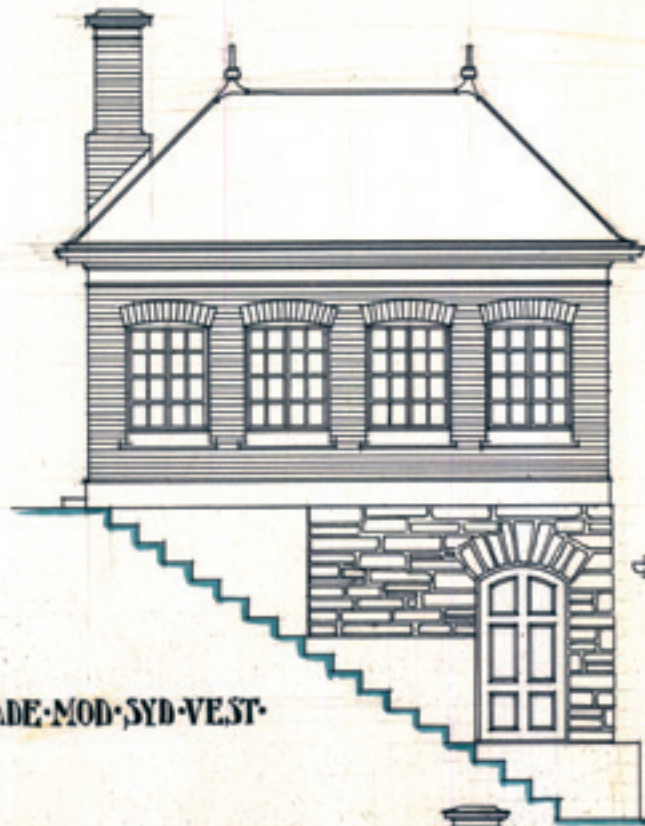
- 6 Norges Dokumentariv
- 9 Olav Engelbrektssons arkiv
- 12 Dronningens statskupp
- 13 Opplysninger om liv og død i mer enn 100 år
- 14 Åker gårds arkiv: Dokumenterer en storgårds historie
- 16 Rettsprotokoller 1620–1813 fra Finnmark
- 17 Røros Kobberverks arkiv
- 20 Nils Trosners dagbok
- 21 Lepraarkiva i Bergen
- 22 Hvor går grensen?
- 25 Weyses modellbok: 250 år gammel varekatalog
- 26 Folketellingen 1801
- 27 Larvik grevskaps arkiv: Hovedkilde til Vestfolds historie
- 29 Norges første landsdekkende valg
- 30 Konstitusjonskomitéens første grunnlovskast
- 31 Det norske flagget blir til
- 32 Kongsberg Våpenfabrikks arkiv:
Viser hvordan et høyteknologisk miljø ble til
- 34 Emigrantprotokoller fra Oslo
- 35 Telemarkskanalenes arkiv:
Dokumentasjon av populært kulturminne
- 38 Kvenske og samiske dokumenter fra perioden 1845–1914
- 39 Partipolitikk og en veksler fra Amerika
- 40 Vaktjournalen fra Oscarsborg
- 41 Kongens nei
- 42 Edvard Munchs dødsbomapper med testamente

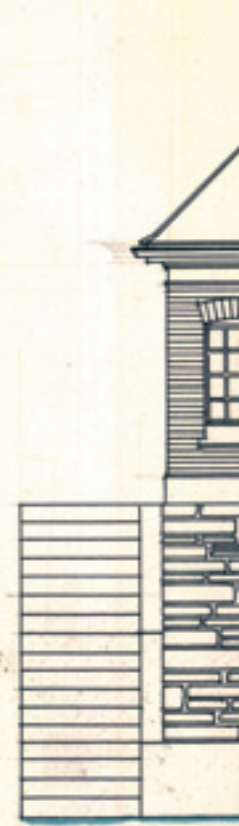
32 Kongsberg Våpenfabrikks arkiv

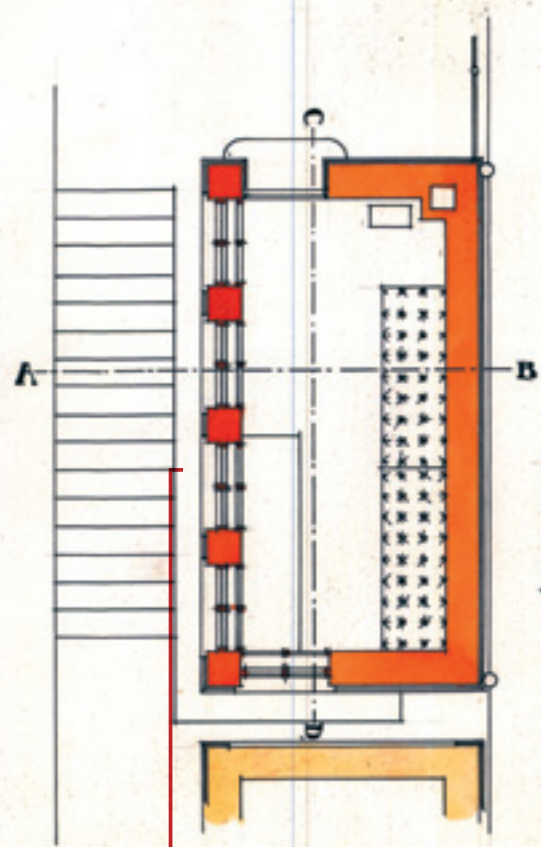
·FACADE·MOD·NORD·VE·ST·

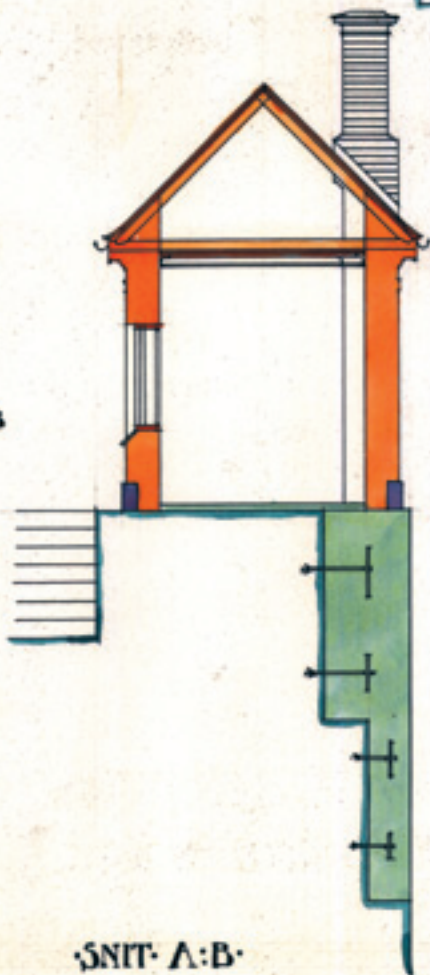
·FACADE·MOD·SYD·VE·ST·

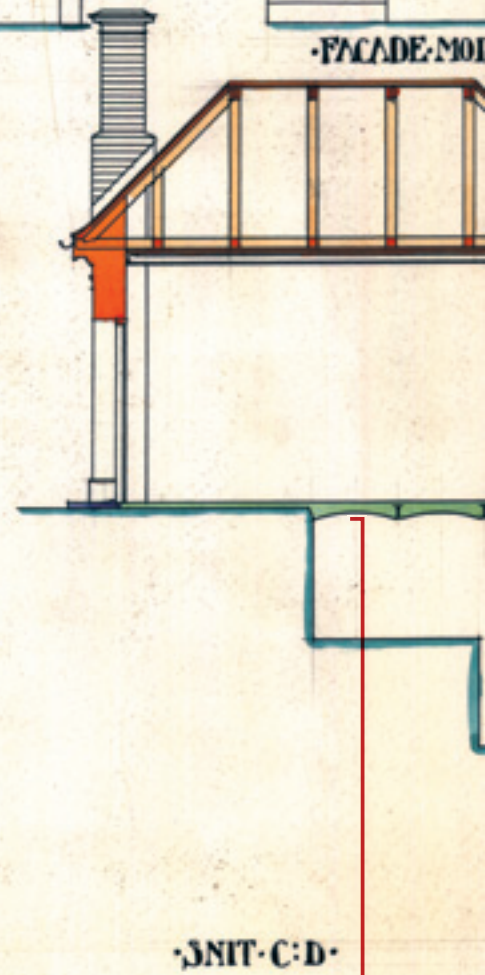
·FACADE·MOD·

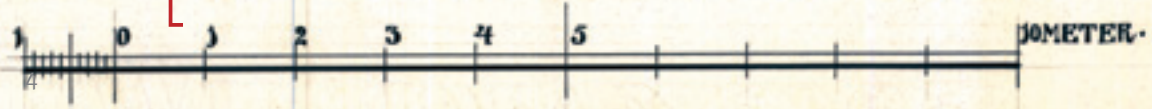
·GRUNDPLAN·

·SNIT·A·B·

·SNIT·C·D·

Sten. Karsten Ark.

Fra [red]aksjonen

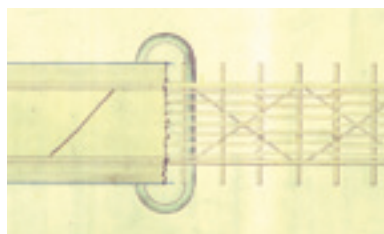
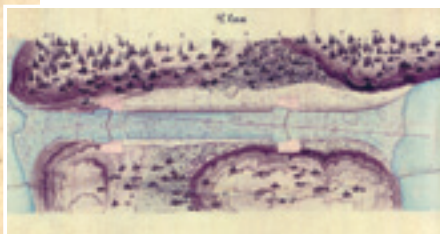
De fleste kjenner til UNESCOs verdensarvliste over kultur- og naturarvsteder med særlig betydning for menneskeheten. Siden opprettelsen sent på 1970-tallet er Norge representert med syv steder: Bryggen i Bergen, Røros bergstad, helleristningene i Alta, Vegaøyen, Struves meridianbue og Vestnorsk fjordlandskap med Geirangerfjorden og Nærøyfjorden.

Langt mindre kjent så langt er UNESCOs andre verdensarvliste. Den er for dokumenter og arkiver, kalt "Memory of the world", og ble lansert i 1997. Lepra-arkivene i Bergen var det første norske bidraget som kom med på denne lista.

Nå er det i tillegg blitt utarbeidet en egen nasjonal liste, kalt "Norges dokumentarv". Totalt rommer lista 55 dokumenter og arkiver, som oppbevares i arkivinstusjoner, museer og biblioteker. Arkivverket har fått med 23 bidrag, som alle presenteres i dette nummeret av Arkivmagasinet.

Noen av disse er enkeltdokumenter du kan studere på Arkivverkets nettsider. Andre er pakker eller bind, som vi jobber med å digitalisere. Og atter andre fyller atskillige hyllemetre med bøker, pakker, esker og store ruller eller legg med tegninger. En fullstendig digitalisering og web-presentasjon av disse ligger nok langt inn i framtida. Så her må de interesserte finne veien til arkivene og lete gjennom dokumentene selv. Riksarkivet og statsarkivene er åpne for alle, så her er du velkommen til å dra på din egen oppdagelsesferd inn i Norges dokumentarv.

L. Thorsrud

Til venstre: Forslag til vaktstue ved Skien sluser, 1908.

I stripa: Sluse i Vrakhullet, forslag til bro over damløpet i Skien og utkast til bro over Skien sluser (detaljer).

Originaler i Statsarkivet i Kongsberg (A-1049 Telemarkskanalenes arkiv: Kart og tegninger perm 1 nr. 5 og perm 3 nr. 10 og 12).

Norges dokumentarv

Dokumentarven reflekterer vårt globale mangfold av språk, mennesker og kulturer. Den er vår felles hukommelse. Men denne hukommelsen er sårbar. Hver dag forsvinner uerstattelige deler av den for alltid.

AV SYNNE STAVHEIM, SENIORRÅDGIVER, NORSK KULTURRÅD

I 1992 lanserte Unesco programmet Memory of the World (MOW) med det formål å beskytte og fremme verdens dokumentarv. Dokumenter i biblioteker og arkiver utgjør en sentral del av hukommelsen til verdens folkeslag. Dokumentarven reflekterer mangfoldet av folkegrupper, språk og kulturer, men den er også sårbar. Store deler av verdens dokumentarv blir borte av naturlige årsaker. Syreholdig papir går i oppløsning og lær, pergament, film og magnetbånd ødelegges av lys, varme, fuktighet og støv. I tillegg til langsomt forfall, har en rekke biblioteker og arkiver vært utsatt for krigshandlinger eller naturskader som flom, brann, orkan eller jordskjelv.

Gjennom Memory of the World-programmet, som i år har 20-årsjubileum, arbeider UNESCO sentralt med å øke medlemslandenes bevissthet om og vekke interesse blant nasjoner og institusjoner for vern av egen dokumentarv. Det er et viktig mål for programmet at dokumentarven skal gjøres tilgjengelig for et størst mulig publikum. Programmet retter søkelyset mot vern av dokumenter som har

internasjonal, nasjonal og regional betydning. UNESCO arbeider for at programmet skal ha betydning for mellommenneskelig forståelse og gjensidig respekt.

Knyttet til sentrale verdier

Det internasjonale registeret for Verdens hukommelse, ”The Memory of the World register”, skal være en kilde til kunnskap og refleksjoner omkring den historiske utviklingen. Det skal vise hvordan dokumentarven er knyttet til våre mest sentrale verdier som demokrati, som for eksempel ved oppføringen av Human Rights arkivene fra Chile i registeret. Oppføringene av arkivene etter den transatlantiske slavehandelen som er nominert av flere land sammen, minner sammen med en rekke andre dokumenter og dokumentsamlinger om at vi ikke skal glemme de mørke sidene av historien. Arkivdokumentene fra rettssaken mot Nelson Mandela, og dagboken etter Anne Frank fra annen verdenskrig er eksempler på dokumenter som både angår enkeltpersoner, organisasjoner, folkegrupper og nasjoners historie.

Registeret er ansett for å ha stor betydning for menneskeheten som helhet. Unescos internasjonale rådgivningskomitee for verdens hukommelse vedtar hvilken dokumentarv som skal innlemmes i registeret på bakgrunn av nominasjoner fra det enkelte land. Nye nominasjoner behandles hvert annet år. I 2012 foregår det en ny nominasjonsrunde, og fristen for å nominere nye objekter gikk ut 1. mars. Kravene for nominasjon er strenge, og det nominerte dokumentet skal oppfylle et sett med kriterier som viser dokumentets innflytelse på historien. Det internasjonale registeret for verdens hukommelse består nå av omkring to hundre opp-

føringer, og alle kontinenter er representert. Oppføringene representerer også svært ulike medietyper.

Fire norske bidrag er i dag inne i det internasjonale registeret. Det er filmmateriell fra Roald Amundsens ekspedisjon til Sydpolen, Lepraarkivene i Bergen, originalmanuskriptene til *Et dukkehjem* av Henrik Ibsen og Thor Heyerdahls arkiv.

Unik dokumentasjon fra sin samtid

Den norske komiteen for verdens dokumentarv ble oppnevnt av Den norske Unesco-kommisjonen i 1998. Denne komiteen fikk de to første norske objektene inn i det internasjonale registeret, men fortsatte ikke sitt arbeid etter at denne prosessen var avsluttet. I 2010 ble komiteen revitalisert og den nåværende komiteen arbeider med MOW-programmet både på nasjonalt og internasjonalt plan. Komiteen hadde ved oppnevningen i 2010 som mandat å opprette et norsk register, samt å nominere nye objekter til det internasjonale registeret. Komiteen kan også delta i eller initiere internasjonale MOW-prosjekter.

Nasjonalt arbeider komiteen med å etablere og formidle innholdet i et norsk register. Internasjonalt ved at komiteen forbereder innsendte nominasjoner for Unesco-kommisjonen som fremmer norske nominasjoner til Det internasjonale registeret. Den norske komiteen for verdens dokumentarv deltar også i internasjonale sammenhenger gjennom utveksling av erfaringer med andre nasjonale

Leprapasient frå pleiestiftelsen i Bergen. Original frå D.C. Danielsen og C.W. Boeck: *Atlas Colorie de Spedalskhed*, 1847.

komiteer, og ved møter og konferanser. Komiteen har som mål å øke bevisstheten i Norge rundt den globale dokumentarven og formidle innholdet i det internasjonale registeret. Oppdragsgiver for komiteen er UNESCO-kommisjonen. Arne Skivenes, byarkivar i Bergen er leder av den norske komiteen som har deltakelse fra Nasjonalbiblioteket, Riksarkivaren, Sametinget, Norsk filminstitutt og Norsk kulturråd. Norsk kulturråd er også sekretariat for komiteen.

Som en oppstart på arbeidet med å etablere et norsk register, inviterte derfor Den norske komiteen for verdens dokumentarv relevante kultur- og samfunnsinstitusjoner til dialog om dokumentarv i Norge. Målet med konferansen, som ble holdt i Riksarkivet i mars 2011, var å informere om arbeidet og å inspirere til forslag til nominasjon. Spørsmålene som ble diskutert var: Hva finnes av dokumentarv i Norges kultur- og samfunnsinstitusjoner? Hvilke fortellinger er det viktig å løfte og fortelle videre? Har din institusjon noe som bør få plass i et nasjonalt register?

Sommeren 2011 ble det åpnet for den første nominasjonsrunden til Norges dokumentarv. Tyve institusjoner og en privatperson nominerte objekter til den første versjonen av det nasjonale registeret. I løpet av høsten gikk komiteen gjennom de 71 nominasjonsforslagene som kom inn, og bestemte hvilke dokumenter og dokumentsamlinger som skulle utgjøre/representere den første versjonen av registeret.

I vurderingen av om dokumentene skulle oppføres i registeret ble det først og fremst tatt hensyn til autentisitet, om dokumentene er unike og uerstattelige og om de gir unik dokumentasjon fra sin samtid. I kriteriene er det også lagt vekt på å gjøre vurderinger i forhold til tid – sted – mennesker – emne og tema – form og stil samt kulturell, åndelig og religiøs verdi.

The Memory of the World Register:

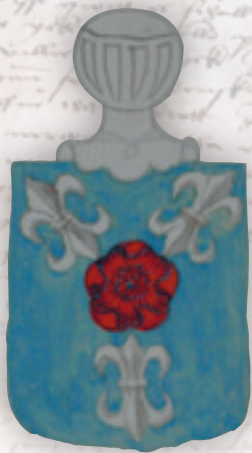
<http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/flagship-project-activities/memory-of-the-world/register/full-list-of-registered-heritage/registered-heritage-page-1/>

Norges dokumentarv:

<http://www.norskkulturrad.no/memoryoftheworld/>

Fra Roald Amundsens sydpolsfilm. Original i Nasjonalbiblioteket.

Olav Engelbretssons arkiv

Første dag i april 1537 gikk Norges siste erkebiskop om bord i et orlogsskip og satte kurs mot Nederlandene. Gjennom flere år hadde Olav Engelbretsson ledet kampen for å hevde Norges stilling innen unionen med Danmark og den katolske kirkens selvstendighet. Våren 1537 innså erkebiskopen det håpløse i situasjonen, og han valgte derfor å dra i landflyktighet. Med seg på reisen tok han deler av sitt arkiv.

AV TOR WEIDLING, FØRSTEARKIVAR, RIKSARKIVET

Olav Engelbretssons arkiv er uten sammenligning det best bevarte norske arkivet fra middelalderen. Arkivet gir viktig informasjon om erkebiskopens embetsvirksomhet, og ettersom han også var formann i riksrådet, er det hovedkilden til norsk politisk historie i tiden fram mot og under reformasjonen. Også viktige eldre riksdokumenter var oppbevart i erkebisparkivet.

Arkivet faller i to deler. Den første består av 53 pergamentdiplomer fra perioden 1370–1536, ordnet kronologisk. Den andre delen består av papirbrev, papirdokumenter og avskrifter, i alt ca. 635 stk. fra perioden 1277–1537. Bare 31 av pergamentene og litt over 20 av det øvrige materialet er fra tiden før Olav Engelbretsson ble erkebiskop i 1523. Ved siden av brev materialet inneholder arkivet en håndfull jordebøker og regnskaper.

Middelalder og statsdokumenter

Blant middelaldermaterialet som Olav Engelbretsson tok med seg i landflyktighet, var flere viktige statsdokumenter. Her var originalene til unionstraktaten med Danmark 1450 og riksrådets valg av Kristian 2. til arveprins i 1513. Han tok også med seg avskrifter av settargjerden i Tønsberg fra 1277 – avtalen som regulerte forholdet mellom kongemakten og kirken – og av Halmstadressen fra 1483 om hvordan rikene som inngikk i Kalmarunionen skulle styres. Ellers tok Olav Engelbretsson med seg en del viktige dokumenter vedrørende erkesetetts rettigheter og økonomi, om forholdene i erkebispedømmet, om trykkingen av missale Nidarosiensis og om klenodier som skulle brukes ved byggearbeidene på Nidarosdomen. Han sørget også for å få med seg dokumenter som vedgikk ham selv før han ble erkebiskop

Tegning av våpenmerket til erkebiskop Olav Engelbretsson av Terkel Klevenfeldt (1710–1777), Danske Rigsarkiv i København, Privatarxiv Klevenfeldt, pakke 68. Fotografert av Kvitrud, 2007. Bakgrunn: Original i Riksarkivet (NRA/Dipl. München perg. 52).

Et statsdokument fra Olav Engelbrektssons embetstid er kong Fredrik 1.s håndfesting fra 24. november 1524. Original i Riksarkivet (NRA/ Dipl. München perg. 52).

– et avlatsbrev fra 1505 og kvittering for oppbørselen av erkesetets inntekter fra 1521.

Kanskje den mest kjente av arkivsakene som Olav Engelbrektsson tok med seg, er Aslak Bolts jordebok fra 1432. Jordeboka er i dag regnet som en av de viktigste kildene til norsk økonomisk historie i middelalderen.

Reformasjonstid med rikere arkiver

Omfanget av Olav Engelbrektssons arkiv bidrar vesentlig til at vårt samlede diplommateriale er mye fyldigere fra 1520-årene av enn tidligere. For perioden 1523–1537 er det i snitt ca. 50 dokumenter pr. år. Fra det ene året 1535 er det så mye som ca. 90 dokumenter, noe som utgjør ca. 70 prosent av riksarkivets diplomer fra dette ene året.

En detaljert utredning om hvordan München-samlingen kom til Norge og den senere delingen av denne finnes i Lajos Juhasz: "München-diplomenes erhvervelse og fordeling", i *Historisk Tidsskrift* 1979, s. 368–396 (jf. også *Vejledende Arkivregistraturer udgivne af Rigsarkivet, XV München-samlingen. Kong Christiern IIs, dronning Elisabeth med fleres arkiv, København 1969, s. 19–32*).

En stor del av dokumentene i arkivet er brev og rapporter som Olav Engelbrektsson mottok fra sentrale aktører i det politiske spillet rundt reformasjonstiden, men også fra erkesetets eget forvaltningsapparat. Brevene forteller om militære handlinger, om politiske nyheter og til dels også om mer personlige forhold.

Olav Engelbrektsson tok også med en håndfull jordebøker og regnskaper fra sin egen embedstid. Disse forteller om den mer dagligdagse administrasjonen av erkesetet, men også om utgiftene som erkebiskopens deltakelse i det politiske spillet førte med seg.

Arkiver på vandring

Olav Engelbrektsson var ikke den eneste av de sentrale aktørene fra reformasjonstiden som måtte flykte til Nederlandene. Fra 1523 til 1531 levde kong Kristian 2. i eksil her. Kongens svigersønn, grev Frederik 2. av Pfalz, fikk hånd om arkivene både etter svigerfaren og etter erkebiskopen. Disse arkivene gikk så inn i pfalzgrevenes arkiv. I 1777

ble den daværende pfalzgreven også hertug av Bayern. Arkivene etter Olav Engelbrektsson og Kristian 2. ble tatt med dit.

Lenge var det uklart hvor arkivene hadde blitt av, men i 1826 ble de funnet i Amberg og deretter overført til München. Fra dansk side ble det tatt initiativ for å få hjem Kristian 2.s arkiv. Også svenske hadde interesse i deler av dette arkivet. Fra Norge ble professor Gregers Fougner Lundh sendt for å sikre seg arkivet etter det norske erkesetet.

I 1830 overleverte myndighetene i Bayern hele arkivmaterialet, kalt Münchensamlingen, til Lundh. Han tok med seg samlingen til Christiania. Den ble først oppbevart sammen med Universitetets diplomsamling, men ble overført til Riksarkivet i 1847. Arkivet etter Kristian 2. har på ulike tidspunkt blitt skilt ut og overført til riksarkivene i Stockholm og København. Den serien i Riksarkivets diplomsamling som i dag bærer navnet Münchensamlingen omfatter Olav Engelbrektssons arkiv.

Aslak Bolts jordebok. Til høyre begynner registeret for Beitstad i Nord-Trøndelag. Original i Riksarkivet (NRA/ Dipl. München perg. 4292)

Breve i Olav Engelbrektssons arkiv er trykt i *Diplomatarium Norvegicum*. En del brev er også utgitt i *Aktstykker til Nordens Historie i Grevefeidens Tid*, utgivet av C. Paludan Müller, Anden Samling, 1853. Jordebøker og regnskaper er trykt i de særskilte kildeutgavene *Olav Engelbrektssøns jordebog (...)*, Oslo 1926 og *Olav Engelbriktssons rekneskapsbøker 1532–1538*, Oslo 1936.

Olav Engelbrektssons jordebok er nærmere beskrevet i Lars Hamre: "Olav Engelbriktssons jordebok" i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. XII, Oslo 1967, sp. 583–584.

Dronningens statskupp

I valgbrevet, utstedt 2. februar 1388 av representanter for det norske riksrådet, kunngjøres det at dronning Margrete er valgt til Norges ”mektige frue og rette husbonde” og til regent på livstid. Hennes sønn, kong Olav 5. Håkonsson, var nylig død.

AV GUNNAR INGOLF PETTERSEN, FØRSTEARKIVAR, RIKSARKIVET

Valget av Margrete er blitt karakterisert som et kupp og var i strid med gjeldende norsk tronfølgerett. Nærmeste arving til tronen, kong Albrekt av Sverige, var uakseptabel for alle parter. Kong Håkon 6. Magnusson, Margretes avdøde ektemann, hadde i årevis ligget i krig med ham om Sveriges trone. I riksrådets erklæring av 16. februar samme år om arvefølgen blir det derfor bestemt at kongearven heretter skal regnes fra Margrete. Den nærmeste i den nye arverekken var Margretes søstersønn, hertug Albrekt d.y. av Mecklenburg. Men også han var uaktuell som arving, siden hans farsslekt hadde vært fiender av Norges rike og dets konger. Derfor blir Erik av Pommern, Margretes eldste søsterdattersønn, utpekt til hennes etterfølger.

Valget av Margrete til Norges regjerende dronning på livstid er unikt i den forstand at det er eneste gang en kvinne oppnår en slik posisjon. Som kvinnelig monark er hun også noe nær enestående i europeisk middelalder. Videre danner valgbrevet, sammen med brevet om arvefølgen, grunnlaget for Norges deltakelse i Kalmarunionen av 1397, som medførte at Norge gradvis ble underordnet Danmark i de påfølgende århundrene.

Dronning Margretes valgbrev.
Original i Riksarkivet
(NRA dipl. D 9 No.nr.16).

Opplysninger om liv og død i mer enn 100 år

Den eldste bevarte kirkeboka i Norge starter i 1623 og dekker Andebu prestegjeld i Vestfold. Kirkeboka er ført i avdelinger for hvert av de tre soknene Andebu, Kodal og Høyjord.

AV KJELL KLEIVANE, FØRSTEARKIVAR, STATSARKIVET I KONGSBERG

Kirkeboka er delt i to hovedbolker innenfor hvert sogn – dåp og begravelse. Hver av bolkene er ført kronologisk fra 1623 til 1738. I første bolke av kirkeboka innenfor hvert sogn finner vi navn på de døde. Dåpslistene har i tillegg opplysninger om farens fornavn, bosted og dato for dåpen. Morens navn er sjeldent nevnt. Faddere er først oppgitt på begynnelsen av 1690-tallet. I andre del av kirkeboka føres de døde opp. Begravelseslistene oppgir som regel fornavn og bosted til den døde. Kirkeboka ser ut til å være bevart i sin helhet bortsett fra at døpte i Andebu sogn i 1655 og 1656 mangler. Her har trolig ett blad gått tapt.

I årene 1623 til 1738 har sokneprester i Andebu registrert ulike kirkelige handlinger. Ettersom kirkeboka dekker mer enn 100 år, er det mange sokneprester som har ført opplysninger om liv og død i Andebu. Dette innebærer at kirkeboka også er en viktig kilde til opplysninger om tidlig befolknings- og

sosialhistorie i Andebu. Det er svært få kirkebøker i statsarkivene som er eldre enn 1650. I de fleste prestegjeldene er de eldste kirkebøkene fra siste del av 1600-tallet.

Landsomfattende bestemmelser om kirkebokføring kom med kirkeritualet 1685. Da følger kirkebøkene den liturgiske kalender. Året begynner med første søndag i advent, og datering skjer med utgangspunkt i kirkeårets fester og høytider.

Oversikt over fødte i Andebu 1635 til 1638. Original i Statsarkivet i Kongsberg (Andebu kirkebok nr. 1 1623–1738 fol. 4b-5a).

Åker gårds arkiv

Dokumenterer en storgårds historie

Todderudfamilien levde et godt liv på Åker gård fra midten av 1700-tallet og frem til gården ble solgt ut av familien i 1931. De har etterlatt seg et stort og variert gardsarkiv som gir god innsikt i livet på en storgård på Hedmarken.

AV VIGDIS STENSBY, STATSARKIVAR, STATSARKIVET I HAMAR

Åker gård er et betydningsfullt kulturhistorisk sted, som ikke bare er av regional men også av nasjonal betydning og interesse. Det mest synlige i dag er to – nå fredede – stabbur fra ca 1750 som står som landemerker rett etter at kommunegrensa mellom Stange og Hamar krysses på vei nordover E6.

Gårdskomplekset antas å være en av de aller eldste bosetningene i innlandet, og var et høvdingsete allerede i romersk jernalder. Flere arkeologiske utgravninger har gitt oppsiktsvekkende funn her.

Peder Todderud (1691–1772) var eier av gården fra 1751. Han var bondesønn fra Stange og ble den første norskfødte generalen i den norske hæren. Han var kommandant over det Oplandske Infanteriregiment og arbeidet fra Åker gård. Noe av arkivmaterialet er knyttet til Todderuds embetsførelse, mens det meste av materialet knyttet til regimentet er tatt ut og overført til Generalstabens krigsarkiv.

Viser menneskenes liv og virke

Statsarkivet i Hamar fikk overta Åkerarkivet under dramatiske omstendigheter i 1929, idet eieren var i ferd med å brenne det. Etter overtalelser fra daværende statsarkivar G. E. Christiansen ble det overført i form av et depositum. Det utgjør i alt ca. 2,4 hyllemeter.

De eldste dokumentene i arkivet er fra ca 1670 og de yngste fra ca 1920. Her finner vi alt fra dagbøker, prekenes og en stor samling med privat korrespondanse. Gjeldsbrev og annet viser den internasjonale kontaktflaten gårdens beboere hadde. En stor lovsamling og samling av samtidige norske, tyske og danske aviser viser at man fulgte med i nyhetsbildet, både nasjonalt og internasjonalt. Begivenhetene i 1814 er også dokumentert i dette arkivet, blant annet med avskrifter av flere taler holdt på Eidsvoll og flere grunnlovsutkast.

Dette gardsarkivet er unikt siden det ikke finnes tilsvarende arkiv som dokumenterer driften av og livet på et adelig herresete her i landet på 16- og 1700-tallet. Adelige herresetere var det ikke mange av. At beboerne på gården i nærmere to hundre år var av samme familie, førte dessuten til at tradisjoner ble bragt videre samtidig som de fornyet seg. Todderud-folkene var i hele perioden ledende personligheter i regionen og innovatører innen landbruk, industri og handel på flatbygdene. Deler av

Ulricke Todderuds dagbøker er transkribert og utgitt i bokform av Stange historielag i 2002.

Fra Ulricke Todderuds dagbok for 1804
Original i Statsarkivet i Hamar (PA-10 Åkerarkivet).

materialet kan bringe ny viten om politisk tenkning, kultur og samfunnsforhold, blant annet gjennom rapporter fra Eidsvoll våren 1814.

Gardsarkiver finnes det mange av, og de fleste består av stort sett bare skjøter og andre tinglyste dokumenter vedrørende eiendommen. Det unike ved dette arkivet er både mengden av materiale samt de unike seriene som forteller noe om menneskenes liv og virke, ikke bare om kjøp og salg av eiendommen.

Dagbøker forteller om hverdag og fest

Det er kanskje dagbøkene i Åkerarkivet som er av aller størst interesse. De dekker til sammen perioden fra 1747 til 1835 og er ført i pennen av flere familiemedlemmer. ”Generalmajor Peder von Todderud sin annotasjonsbok fra Aggergard” (1749–1772) er transkribert og utgitt av Stange historielag i 1998. Dagboknedtegnelsene strekker

seg over hele den perioden han var bosatt på Åker og fram til han døde som 81-åring. Han skrev i stor grad om driften av gården, om vær og klima og om de ulike onnene. Dagbøkene kan, sammen med andre kilder, gi et godt bilde av dagliglivet i og rundt denne storgården i samtiden.

En annen aktiv skribent var Ulricke Charlotte Todderud, gift med Fredrik Barthold Henrik Todderud. Hennes dagbøker dekker perioden 1772 til 1812. De beretter blant annet om ulike gjestebud, om kjøp og salg av fødevarer, om fremstilling av garn, lin, hamp og ull og om likt og ulikt.

Et dagboknotat fra 19. mai 1814 skildrer en fest på prestegården i Vang til ære for den nyvalgte kongen Christian Frederik. Nå arbeides det med å dramatisere dette festmåltidet til Grunnlovsjubileet i 2014. Akkurat det skulle nok den kveldens festdeltakere ha likt å vite.

Åkerarkivet er et sjelden rikt gårdsarkiv
Originaler i Statsarkivet i Hamar (PA-10 Åkerarkivet).

Rettsprotokoller 1620–1813 fra Finnmark

Rettsprotokollene i arkivet fra Sorenskrivere-
ren i Finnmark inneholder referater fra alle
typer rettssaker i Finnmark i perioden
1620–1813 med unntak av årene 1633–47.
Detaljrikdommen i referatene gjør dette til
en enestående kilde i både nasjonal og
internasjonal sammenheng.

AV SOLBJØRG FOSSHEIM, STATSARKIVAR,
STATSARKIVET I TROMSØ

Protokollene inneholder alle typer saker ført
på de lokale tingene, dette var saker som gjaldt
mord, tyveri, vold, usedelighet, skattlegging og
kunnngjøringer. Gjennom de fyldige rettsrefera-
tene kommer en nær det enkelte menneske og
får innblikk i relasjoner mellom mennesker,
opplysninger om aldersfordeling, familiefor-
hold, levevei, skatteevne, jordbruk, fiske, mat,
kornsorter med mer. Noe berøres bare så vidt,
mens andre temaer omtales mange ganger og i
detalj.

I Finnmark lever samer og nordmenn side om side
og ulike åndelige og religiøse verdisett møtes.
Trolldomsprosessene på 1600-tallet synliggjør den
samiske gruppens kultur og religion i møte med
den norske gjennom trolldomssakene, hvor spesi-
elt samiske menn ble anklaget. Materialet gir inn-
sikt i de to etniske gruppens ulike forståelse av
sosial samhörighet.

Rettsreferatene gir kilder til kunnskap om emner
som mentalitetshistorie, kriminalitet, nærings-
veier, kvinneperspektiv på rettshistorien, kjønn
generelt og språklige forhold.

Skattematte fra Omgangs
tingsted 1730.
Original i Statsarkivet i Tromsø
(Sorenskrivere i Finnmark:
Justisprotokoll).

Røros Kobberverks arkiv

AV MARIA PRESS, ARKIVAR,
STATSARKIVET I TRONDHEIM

I 1644 startet prøvedriften ved Røros Kobberverk. To år senere fikk verket sine privilegier, og landets nest største bergverk med tilhørende bergstad vokste fram. Gruvedriften på Røros holdt på fram til 1977 da verket gikk konkurs. Bergstaden er i dag et levende kulturarvsted og ble i 1981 oppført på UNESCOs liste over verdensarvsteder. Arkivet etter Røros Kobberverket er hovedkilden til kunnskap om verkets og bergverkssamfunnets lange historie.

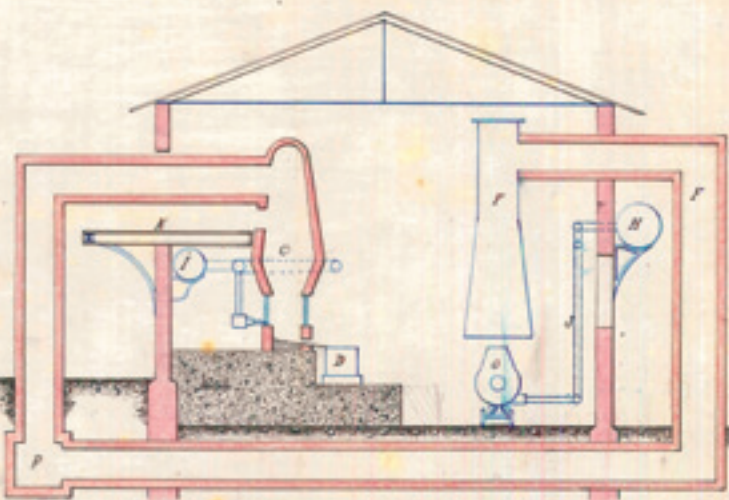
Reglement for berg-
staden Røros, 1666.
Original i Statsarkivet i
Trondheim (PA-0211 Røros
Kobberverk: 18.1.11).

Det godt bevarte arkivet gir unik dokumentasjon om Røros Kobberverks økonomiske, tekniske og sosiale historie, om bygningshistorien og den særpregede kulturen som vokste fram i bergstaden. Arkivet inneholder materiale som omhandler menneskene som bygde bergstaden og gir innblikk i det internasjonale handelsnettverket kobberverket var en del av. Arkivet er derfor av både lokal, regional og nasjonal betydning.

Arkivet etter Røros Kobberverk dekker perioden fra 1644 til 1977 og omfatter 250 hyllemeter. Den eldste halvparten oppbevares ved Statsarkivet i Trondheim, og den nyere halvparten oppbevares i et magasin på Rørosmuseet. Hele arkivet har privatarkivnummer 211. Arkivet er stort sett komplett og i god fysisk stand. Nest etter Kongsbergs Sølvverks arkiv er Røros Kobberverks arkiv Norges største bevarte bergverksarkiv.

Plan d'installation d'une usine pour le traitement des minerais de Cuivre à Rorås

Légende

- A Moteurs soufflants des convertisseurs
- B Ventilateur Forst pour la conduite du four à manche Water-jacket
- C Four à manche Water-jacket ou cubilote
- D Avant ouvert en tête des Water-jacket ou four à manche
- E Vins frais pour la conduite des bûches des four à manche Water-jacket
- F Rote en tôle pour le four des convertisseurs et surmonté en fer à la cheminée
- G Plaque tournante
- H Conduite de vent de la machine soufflante aux convertisseurs
- I Conduite de vent des ventilateurs aux four à manche Water-jacket
- J Casque de ramonnel mobile de la conduite de vent aux convertisseurs
- K Planche pour le changement des four à manche Water-jacket
- L Tuyau de crevée
- M Charriot pour l'enlèvement des scories
- N Charriot portant les lingotières pour la conduite des cuivre brut
- O Convertisseur

Arkivet består hovedsakelig av forhandlingsprotokoller, korrespondanse og regnskaper fra overdireksjonen, direktøren og bergskriveren. I bergverksadministrasjonens arkivmateriale finner man foruten regnskap, den viktigste saksbehandlingen angående gruver, smeltehytter, skogeiendommer og jordegods. En del av grunnlaget for hovedregnskapene er regnskap som ble ført ved de enkelte gruver og smeltehytter. Arkivet inneholder også et stort kart- og tegningsmateriale – ca. 3800 tegninger. Arkivet er godt katalogisert, og du finner katalogen på www.arkivportalen.no.

Reglement mot fyll, hor og bråk

Tyve år etter at kobberverket var etablert, i 1666, fant presten på Røros seg tvunget til å klage over det usømmelige liv han mente hadde utbredt seg på den nye bergplassen. Etter hans syn var det langt verre på Røros enn i andre gruvesamfunn i riket, både når det gjaldt øldrikkning, ansamling av løsaktige kvinner, hor og slagsmål. Bergmester Tax utferdiget derfor en forordning med regler

som måtte følges i bergstaden. Når det gjaldt ølskjenking ble det bestemt at man ikke fikk selge øl under prekenen og ikke før arbeidstid. Rørosingene fikk ikke komme ”med full buk i kirken” slik at de måtte løpe ut under gudstjenesten. De fikk heller ikke lov å huie og skrike på gatene etter klokka ti på kvelden.

For å få bukt med prostitusjonen fikk alle ”løse og ledige kvinnfolk” beskjed om å ta seg husbond og tjeneste innen en måned, Ellers måtte de forlate verket. De som gjentatte ganger ”lader seg belige”, det vil si fikk barn utenom ekteskap, måtte flytte ut av verkets ”cirkumferens”, det vil si det området hvor verkets privilegier gjaldt.

En annen paragraf forbød rørosingene å ligge borte på helligdagene i seterhusene sine. Det kunne føre til at de forsømte gudstjenesten og bedrev ”mye uskikkelig virksomhet”. Derfor ble det bestemt at seterhusene skulle flyttes til Røros by, ellers skulle de rives!

Avlønningsprotokoller er bevart fra 1690 av. Original i Statsarkivet i Trondheim (PA-0211 Røros Kobberverk: Bergregnskap, Månedsfolkens avlønningsbøker 8.3).

”Plan for installasjon av fabrikk til behandling av kobbermalm på Røraas”. På tegningen ser vi blant annet smelteovnen (C) og konverteren (O), som gikk på skinneganger i gulvet. Original i Rørosmuseet (KS.K. 2128, Røros Kobberverks arkiv).

Reglementet er et interessant eksempel på hvordan man prøvde å etablere kontroll i et nytt urbant miljø, på et sted der det tyve år tidligere bare fantes fjell og om lag ti spredte gårder.

Bergregnskapene forteller om det meste

Regnskap kan fortelle mye om en bedrifts historie. Og bergregnskapene ved Røros kobberverk er ikke noe unntak. De er bevart fra 1690 og fremover, og forteller ikke bare om økonomi, men også om hendelser, teknisk utstyr, interiør og menneskene ved verket. Alle som har utført arbeid ved verket er omtalt i sirlig førte avlønningssprotokoller. Om man blar seg fram til avdelingen ”særlige utgifter” finner man detaljerte inventarfortegnelser for hvert år der gjenstander og utstyr er beskrevet. For eksempel kan regnskapene fortelle at det ble tatt inn ekstra vakhold da kronprinsen kom på besøk, at blodsotten herjet i 1707, om skader folk har fått under arbeidet osv.

Alle spesielle hendelser kostet penger, og de er det redegjort for i protokollene. Regnskapet er en fantastisk kilde til de fleste sider ved verkets historie.

Fransk teknologi innført i 1887

Den tekniske historien er også godt dokumentert, likesom kontakter med utlandet. I 1887 tok verket i bruk en ny smeltemetode, kalt bessemermetoden. Fordelene med bessemering var at man trengte mye mindre kull til brensel, driften ble enklere og smelteprosessen langt raskere. Framstilling av kopper fra skjærstein tok tidligere halvannen måned, mens det nå kunne gjøres i løpet av halvannen time. Bessemermetoden var utviklet i Frankrike, og i 1887 kom ”Contremaitre” Girard til Røros for å lede den første smeltinga. Den nye metoden fikk store konsekvenser for bøndene i distriktet. Mange måtte finne seg andre inntektskilder enn kullbrenning og frakting av kull og ved for verket

Siste side i den tre sider lange supplikken. Alle bergarbeiderne har undertegnet og satt på segl. Original i Statsarkivet i Trondheim (PA-0211 Røros Kobberverk, 20.1.17).

Opprør i 1670

Det har vært flere arbeidskonflikter ved Røros Kobberverk. 7. mai 1670 leverte bergarbeiderne på Røros en supplikk til kansler Ove Bielcke, der de klaget over bergmester Henning Irgens. De protesterte blant annet mot at de i stedet for penger fikk utbetalt dyr proviant og at enkelte ikke hadde fått utbetalt sitt tilgodehavende på syv-åtte år. Kullbrennerne ønsket mer i betaling ettersom skogen rundt Røros var så uthugget at de nå måtte dra langt for å finne trevirke. Dessuten klaget de på at betalingen de fikk var en seddel som de måtte dra til Trondheim med for å veksle inn i penger, noe som ble dyrt. Arbeiderne forteller også at de har blitt truet og overfalt med hugg og slag av Henning Irgens, og at de har sendt tre supplikker tidligere uten å få svar.

Nils Trosners dagbok

Krigshverdagen til sjøs tidlig på 1700-tallet, ført i pennen av en norsk matros, finnes overlevert bare i én beretning: Nils Trosners dagbok. Dagboka er av nasjonal betydning fordi den ikke bare forteller historien til Nils, men til mange tusen unge norske menn som gjorde tjeneste i den felles dansk-norske flåten.

AV ALFHILD NAKKEN, UNDERDIREKTØR, RIKSARKIVET

Nils Trosner, eller Nils Danielsen Trosnavåg som han egentlig het, ble født i Bokn nord for Stavan-ger i 1685. Han tjenestegjorde på flere skip i den dansk-norske flåten under den store nordiske krig. Her førte han dagbok i årene 1710–1714. Da han ble dimittert, tok han dagboka med seg hjem. Siden gikk den fra hånd til hånd inntil den kom til Riksarkivet i 1883. Dagboka fyller to bind og er på vel 800 sider.

Til matros å være var Nils svært dyktig både til å skrive og tegne. Det han noterte ned fra dag til dag, illustrerte han i marginen på hver eneste side med små tegninger, til dels fargelagte. Det er en nesten ufattelig prestasjon når vi tar i betraktning de trange og vanskelige forholdene til sjøs. Dagboknotatene og tegningene gir innblikk i mange sider av livet om bord: om arbeidsoppgaver, avstraffelser for tjenesteforsømmelse, sykdom og død, værforhold, sjøslag og forholdet til overordnede. Det som ble fortalt mann og mann imellom, skrev Nils også ned. I september 1712 fikk han for eksempel vite at kongen hadde belønnet Tordenskiold med 100 gulldukater mens han

lå med skipet Løvendals galei ved flåtebasen på Holmen i København.

Utsnitt fra Nils Trosners dagbok for oktober 1710. Original i Riksarkivet (Manuskriptsamlingen qv nr. 48).

Lepraarkiva i Bergen

AV YNGVE NEDREBØ,
STATSARKIVAR,
STATSARKIVET I BERGEN

Lepraarkiva i Bergen omfattar arkiva etter Overlegen for den spedalske sjukdom, St. Jørgen hospital, Lungegårdshospitalet og Pleiestiftelsen No. 1. Arkiva er dels å finne i Bergen byarkiv, dels i Statsarkivet i Bergen.

Lepra hadde vore i landet lenge, og alt i mellomalderen var det bygd hospital. Med opprettinga av eiga legeutdanning i Noreg kom eit systematisk studium av denne sjukdommen. Den auka interessa førte til bygging av fleire nye institusjonar, og det vart oppretta ein eigen nasjonal overlegestilling i 1854.

I 1856 vart det oppretta eit nasjonalt register over leprapasientar, det første registeret i sitt slag i verda. Då var det nesten 3000 pasientar. Størsteparten av landet var heilt fri for sjukdommen, men i nokre distrikt langs kysten av Vestlandet, i Trøndelag og i Nordland hadde var den svært utbreidd. Hundre år seinare hadde 8231 pasientar vore registrert, men då var sjukdommen heilt under kontroll. Dei fleste institusjonane var tekne i bruk for andre føremål, og overlegestillinga vart lagt ned.

Lenge var det stor diskusjon om lepra var arveleg eller smittsam. I 1873 kunne Gerhard Henrik Armauer Hansen (1841–1912) ved hjelp av eit mikroskop påvise bakterien *Mycobacterium leprae*, og med det hadde han vist at sjukdommen kunne smitte. Det førte til Noreg i 1877 fekk den første lova i verda om smittevern.

Lepraarkiva i Bergen dokumenterer sjukdommen, kampen mot den og sigeren over den, og har vore på UNESCO si liste Memory of the World sidan 2001.

Armauer Hansen fotografert i sitt arbeid.
Foto: Johan von der Fehr, Bergen. Original
i St. Jørgen hospitals fotosamling.

Hvor går grensen?

2. oktober 1751 ble det i Strømstad undertegnet en avtale der grensen mellom Norge og Sverige, og Norge og Finland ble fastsatt. Denne grensen gjelder fortsatt.

Grensetraktaten fra 1751.
Original i Riksarkivet
(Utenriksarkivet:
Traktatsamlingen,
grensetraktat mellom Norge
og Sverige 2. okt. 1751).

AV HEGE BRIT RANDSBORG, ARKIVAR, RIKSARKIVET

Dokumenter som gjelder riksgrensen, er viktige vitnesbyrd om norsk historie og om Norge som stat. Grensen mellom Norge og Sverige var blitt trukket opp i høymiddelalderen, men på 1600-tallet hadde Sverige erobret flere norske landområder. I 1661, i Nasselbackatraktaten, trakk man opp grenselinjen mellom Østfold og Båhuslen inn til Kornsjø. Noen oppmerking av denne del av grensen i terrenget ble imidlertid ikke gjort før 175 år senere.

Men det var flere uløste grenseproblemer, og derfor ble det opprettet en svensk-norsk grensekommisjon i 1736 som skulle undersøke og avgjøre stridigheter der det var usikkerhet og tvister i grenseområdene.

Arkivet etter denne grensekommisjonen inneholder unike opplysninger om både selve prosessen og beslutningene som ble tatt. Det inneholder også informasjon om samenes rettigheter og kultur. I dette arkivet er det tre dokumenter som nå er blitt oppført på listen over Norges dokumentar, nemlig grensetraktaten 1751, Major Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller og grensekart nr. 21.

Vørste Codicill og Tilleg
til Erlands Tractaten imellom
Kongen af Norge, Norge og Sverrig
Lappene betiiffende

Denne Sal. Laurantz, Poulson
Cora. Lytlingers, samt Andre
indvalgte i de to Jurisdictioner
saa i Lappernes Land, som
under Coro Lyttinges Tid, forstod
ikke, at der var nogen Indvending til
denne og til den Tractat, og man
skanlig kan se, at de forstod
for sig selv, at de havde været
saa at sige, som de havde været
man kunde sig, at de havde været
reciproci skal omgaa, som de
sig forstod, at de havde været
Commisariet om disse Lande, som
de havde været og været, som
de havde været.

Sige

Denne Sal. Laurantz, Poulson
Cora. Lytlingers, samt Andre
indvalgte i de to Jurisdictioner
saa i Lappernes Land, som
under Coro Lyttinges Tid, forstod
ikke, at der var nogen Indvending til
denne og til den Tractat, og man
skanlig kan se, at de forstod
for sig selv, at de havde været
saa at sige, som de havde været
man kunde sig, at de havde været
reciproci skal omgaa, som de
sig forstod, at de havde været
Commisariet om disse Lande, som
de havde været og været, som
de havde været.

Lappekodisillens
første side.
Original i Riksarkivet
(Utenriksarkivet:
Traktatsamlingen,
grensetraktat mellom
Norge og Sverige
2. okt. 1751).

Krav og motkrav

Forut for traktatinngåelsen foregikk det et omfattende utrednings- og befaringsarbeid. Særlig nordafjells var det en del usikkerhet om grenselinjen, og major Peter Schnitler fikk derfor i 1742 ansvar for å undersøke grenseområdene fra Trøndelag til Øst-Finnmark.

Fram til 1745 holdt han og hans medhjelpere en lang rekke lokale rettsmøter der både bofaste og samer ga vitneprov. Dette ble innført i i alt syv

grenseeksaminasjonsprotokoller som ble videre-sendt til grensekommissærene. Major Schnitler brukte forøvrig mye av sine kunnskaper fra dette arbeidet da han besvarte Kanselliets store spørreundersøkelse om Norge i 1743 for Nordland amt, og der han også sendte inn et detaljert kart over Nordlandene (NRA GA 269) med mange stedsnavn.

Der det var strid om hvor grensen skulle gå, ble det laget såkalte pretensjonskart. Der tegnet man inn sine krav og eventuelt motpartens krav, og ofte endte det med at grensen ble liggende midt imellom. Noen ganger fikk Norge mer enn vi hadde bedt om, for eksempel ved Femunden. Det opprinnelige norske kravet var at grensa skulle gå i innsjøen. Men her var det så mye ødemark uten verdi, at svenskene foreslo en grenselinje litt øst for Femunden. Og slik ble det.

Åtte artikler og to kodusiller

Grensetraktaten som ble inngått i 1751, består av åtte artikler og to bilag eller kodusiller. Den første artikkelen gir en grov beskrivelse av hvor grensen skulle gå. De andre artiklene omhandler praktiske problemer i forbindelse med hvem som kunne kreve inn skatt, hvor og når. Det er straffebestemmelser for ulike forsøelser, som for eksempel fjerning eller flytting av grenserøyser, og det er bestemmelser om vedlikehold av grensen, med jevnlig grenserydding.

Første kodusill – den såkalte lappekodisillen – garanterer samenes sedvanerett til deres tradisjonelle bruksområder, blant annet retten til å føre reinsdyr fritt over grensen. Dette er fremdeles et sentralt dokument i diskusjonen om samenes rettigheter. Den andre kodusillen omhandler arbeidet med grenserøysene.

Fysisk markering av grensen

Etter traktatinngåelsen begynte det praktiske arbeidet med å røyssette og utarbeide kart over

Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller
Original i Riksarkivet (Grensearkivet: pk. 10, 11a og 11b).

grensen. Arbeidet startet 1. juni 1752 og ble avsluttet 5. september 1766. Det resulterte i 348 røyser og 23 kart.

Grensekart nr. 21 viser området nærmest grensen i deler av Kautokeino prestegjeld, fra røys 312 til røys 342. Alle røysene og grensemerkene har et nummer som er markert på kartet. Det inneholder også en mengde samiske stedsnavn, i likhet med andre grensekart fra Nordland, Troms og Finnmark. Disse kartene er derfor av stor interesse blant annet for språkforskere.

Arkivet etter den svensk-norske grensekommisjon dokumenterer Europas lengste grense mellom to land. Den norsk-svenske grensen er 1630 km, mens den norsk-finske grensen er 736 km. Det er også den eldste avtalefestede grense som ikke senere er endret. Kartene brukes fortsatt aktivt i forbindelse med grenserydding som i følge traktaten skulle foretas hvert tiende år, men i praksis har det gått lenger tid mellom hver gang. Den siste grenseryddingen ble startet i 2010.

Grensekart for deler av Kautokeino.
Original i Riksarkivet (Kart- og tegnings-samlingen: GA 21).

Weyses modellbok: 250 år gammel varekatalog

Fra Weyses modellbok:
Sukkerfat og bispekanne.
Original i Riksarkivet
(Pa-0001 Glassverker,
samlinger Fa-0036).

Modellboken av Ip Olufsen Weyse fra 1763 inneholder originale, håndkolorerte tegninger og akvareller av produkter fremstilt ved Nøstetangens og Aas glassverk. Den er et viktig og vakkert dokument fra norsk glassindustri barndom.

AV KRISTIN BRATTELID, ARKIVAR, RIKSARKIVET

Weyses modellbøker ble utarbeidet i mange eksemplarer og var tilgjengelig for kunder ved varemagasinet i Kristiania, Drammen og København, samt hos kommisjonærer i andre byer. Bøkene gav oversikt over glassverkernes produkter og priser. Her finner vi, utførlig illustrert, ulike varianter av vin-, brennevin- og ølglas, vakre karafler og forseggjorte pokaler, bispekanner, lysestaker og tobakksdåser, et større antall apotekerglass, sylteglass, oljekanner, eddikkaner og saltkar. Weyse var signet-, skrift- og stempestikker av profesjon. Hans modellbøker ble utarbeidet i København i årene 1763 og 1774. Riksarkivet har bevart tre eksemplarer av bøkene. Etter det vi vet, finnes det også eksemplarer ved museet på Hadeland Glassverk, Det Kongelige Bibliotek i København og ved Det Danske Kunstinstitutt i København.

Weyses modellbok viser oss tradisjoner og mote innen pryd- og bruksgjenstander. Den forteller oss indirekte en del om teknisk utviklingsnivå og kulturell og stilmessig innflytelse fra omverdenen. Gjennom å demonstrere glassgjenstander, ikke bare av det eksklusive, men også av det hverdagslige slaget, forteller modellboken oss noe om hvordan folk levde, hvilke behov de hadde og hva de omgav seg med i de øvre økonomiske sjikt mot slutten av 1700-tallet.

Folketellingen 1801

Folketellingen 1801 er enestående fordi den er den første i sitt slag som inneholder navn og andre opplysninger for hver enkelt innbygger i Norge. Tellingen dekker *hele* befolkningen på et tidspunkt da andre kilder bare gir spredt informasjon om enkeltpersoner eller definerte grupper.

Opptegnelse

Navn	Adresse	Alder	Yrke	Andet
Anders Olsen	gårdens	25	bygd	
Knut Olsen	gårdens	28	bygd	
...
Sum 84 huseiere i Kautokeino				402
Alle Selve og huseiere				666

AV ALFHILD NAKKEN, UNDERDIREKTØR, RIKSARKIVET

Ved reskript 28. november 1800 ble det gitt kongelig befaling om å holde folketelling i Danmark, Norge og på Island 1. februar 1801. I København var det Tabellkontoret i Rentekammeret som utarbeidet trykte skjemaer til tellingen. Skjemaene hadde rubrikker for gårdsnavn eller gatenavn, personenes navn og deres innbyrdes forhold i familie og husstand, alder, ekteskapelig status og yrke. Skjemaene for prestegjeldene på landet ble utfylt gård for gård, i byene gate for gate. Registrering av den enkelte person ble gjort på vedkommendes hjemsted. Dermed er også sjøfolk og folk på reisefot tatt med på stedet de hørte hjemme. Alder ble i tellingen oppgitt ut fra førstkommande fødselsdag. Her må vi regne med et slingringsmonn.

I listene ble befolkningen delt inn i husstander. En husstand kunne, utenom familien, også bestå av tjenestefolk og leieboere. Ut fra tellingen regner man at det bodde i overkant av 883 000 mennesker i Norge i 1801, hvorav 8,8 prosent i byene. Tellingen er bevart for hele landet, bortsett fra Holt prestegjeld i Aust-Agder og gårdene i Maridalen i Aker. Folketellingen 1801 var den første tellingen som ble digitalisert, og den er sentral for et bredt spekter av forskere.

Siste side av folketellingslista for Kautokeino. Original i Riksarkivet (Rentekammeret, realistisk ordnet avdeling: Folketellingen 1801 bd. 65 s. 443a).

Larvik grevskaps arkiv:

Hovedkilde til Vestfolds historie

AV KJELL KLEIVANE,
FØRSTEARKIVAR,
STATSARKIVET I KONGSBERG

Larvik og Jarlsberg grevskaper ble etablert få år etter innføringen av eneveldet i Danmark-Norge. En greve hadde utstrakte rettigheter sammenlignet med amtmennene, som styrte i resten av landet. Da grevskapene opphørte etter 150 år, forsvant en uvanlig administrativ enhet i norsk historie.

Da kong Kristian 5. opprettet Larvik grevskap i 1671, utnevnte han Ulrik Fredrik Gyldenløve som greve. Gyldenløve var stattholder i Norge, og dessuten kongens halvbror. Grevskapet omfattet Gyldenløves jordegods i søndre Vestfold med setegårdene Brunla, Halsen og Fritsø samt Fritsø jernverk i samme distrikt.

Utsnitt av portrett av grev Ulrik Frederik Gyldenløve (1638–1704). Oljemaleri av Wolfgang Heimbach (1615–1678).

Larvik er foruten Jarlsberg det eneste grevskapet vi har hatt i Norge. Ved siden av skatte- og tiendefrihet fikk greven utstrakte rettigheter, bl.a. birkerett. Birkerett kalles den retten birkeherren, det vil her si greven, hadde fått tildelt, som regel ved kongelig privilegium. Birkeretten ga ham myndighet til å utnevne dommere og kreve inn bøter. Birkeretten innebar også at greven fikk frihet til å utnevne prester. Greven hadde dessuten rett til å tilsette magistratpersoner. Endelig hadde greven ansvar for å kreve inn skatter i grevskapet.

Til daglig ble grevskapet styrt av en overinspektør. Arbeidsområdet til overinspektøren kan sammenlignes med amtmannens i de ulike amt. De grevelige birkeskrivere og birkefogder utførte oppgaver som langt på vei tilsvarte sorenskriverens og fogdens ellers i landet.

Grevskapene ble avviklet i 1821 og slått sammen til Larvik og Jarlsberg amt, som i 1919 skiftet navn til Vestfold fylke.

Jernverk, adelsgods og birkerett

Arkivet etter Larvik grevskap er på om lag 200 hyllemeter. Det er svært velbevart og dekker hele den 150-årige perioden.

Jernverksdriften var den viktigste inntektskilden gjennom hele grevskapsperioden. I tillegg til arkivmateriale om drift og produksjon finner vi også omfattende serier med regnskapsprotokoller og regnskapsbilag – ikke bare fra Fritsø jernverk – men også fra andre jernverk, gruver og sagbruk som hørte under grevskapet. Fritsø jernverk var selve krumtappen i virksomheten. Jernverket var for det første en stor leverandør av kanoner og kuler til hær og marine i Danmark-Norge. Samtidig ble produksjonen av jernovner en økonomisk suksess med eksport til hele Skandinavia.

Arkivet gir oss også kjennskap til både hvordan grevskapet ble administrert samt forhold som gjelder jord- og skogeiendommer, rettsvesen og sosiale tilstander. Vi finner opplysninger om setegårder og jordegods og kan dermed få kunnskap om et stort adelsgods i norsk målestokk. Videre dokumenterer kildene de spesielle rettsforhold grevskapet ble styrt etter – nemlig birkeretten. Arkivet gir i tillegg opplysninger om hva grevelig livsstil innebar. Samtidig kan vi også få innsikt i andre sosiale forhold i grevskapet, blant annet opprettelsen av Larvik hospital.

Rause gaver til hospitalet

Larvik hospital er den hvite steinbygningen like ved Larvik kirke. Det opprinnelige bygget fra 1736 var en liten trebygning i en etasje mens den nåværende ble tatt i bruk i 1760. Da grev Fredrik Ludvig Danneskjold-Laurvig inspirerte det nye Larvik hospital samme år, var det et påkostet bygg som sto ferdig. Utgiftene til hospitalet kom på over 10 000 riksdaler. Greven hadde imidlertid sikret seg økonomisk støtte fra enkedronning Anna Sophie – både fra et eget hospitalfond og ved at dronningen solgte sin porselenssamling.

Hospitalet ble reist for å gi opphold og støttet til fattige. I nybygget fra 1760 var det plass til 21 “fattiglemmer“. Hospitalet tok imot både menn og kvinner. I arkivserien med hospitalregnskaper som dekker årene fra 1736 til grevskapet ble nedlagt i 1821, finner vi oversikter over inntekter og utgifter, innredning og inventar samt navn på beboere for hvert år. I det første driftsåret for det nye hospitalet i 1761 kan vi blant annet se at hospitalet hadde fjorten fattiglemmer. Vi får også opplysninger om hva den enkelte beboer hadde av klær, kjøkkenutstyr og annet inventar.

Hospitalet er fortsatt i bruk og eies av en kommunal stiftelse. Det er en av de eldste sosiale institusjoner i Norge som fortsatt eksisterer.

Arkivet etter Larvik grevskap er en unik kilde til norsk grevskapshistorie og danner i tillegg en grunnstamme til kunnskap om Vestfolds eldre historie.

Fra Larvik hospitals regnskap 1761. Original i Statsarkivet i Kongsberg (Larvik grevskap: Hospitalsregnskap rekke 1 nr. 3 1761–1765).

Norges første landsdekkende valg

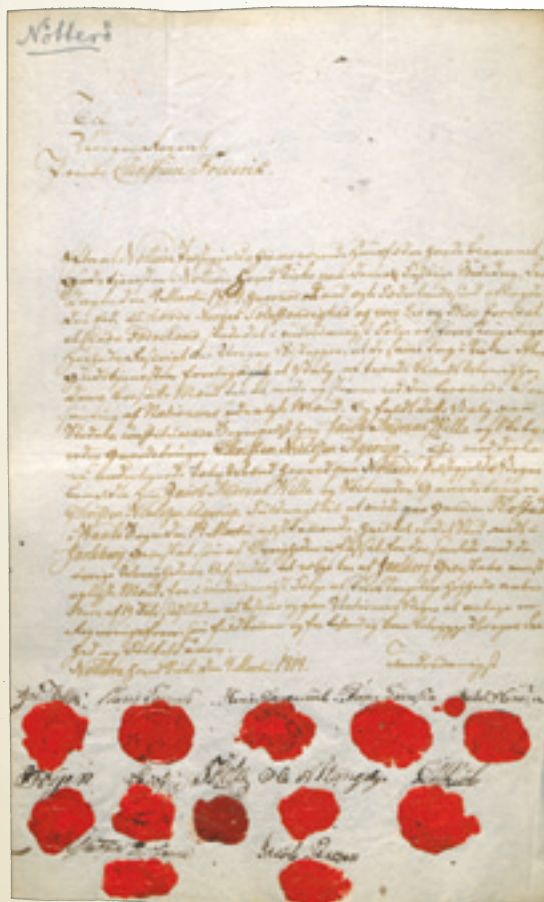
Til
Norges Regent
Prinds Christian Frederik
Efter at Nøtterøe Præstegjelds hieemværende
Huusfædre havde bivaanet Gudstjenesten i
Nøtterøe Hoved Kirke paa denne Festlige
Bededag, Fredagen den 4 Martii 1814 ...”

AV BENTE ENGELSEN, RÅDGIVER, RIKSARKIVET

... avla de først ed om å forsvare Norges selvstendighet “med Liv og Blod“, og deretter valgte de to valgmenn fra menigheten. Disse skulle møte på amtsvalget av representanter til riksforsamlingen – en nokså ukjent slags forsamling for de fleste! Handlingen som presten i Nøtterøy beskriver, ble gjentatt i sognekirker over hele Norge våren og forsommeren 1814. Over alt ble det utformet dokumentasjon i form av fullmakter til de valgte, eller “adresser“ som de gjerne kalles, i betydningen høytidelig henvendelse. De var stilet til prins Christian Frederik og skulle overleveres til ham personlig på Eidsvoll.

Det militære og byene holdt egne valg. Sammen med fullmaktene fra amtsvalgene utgjør samlingen mer enn 400 håndskrevne dokumenter. Den enkelte fullmakt er knyttet til ett bestemt valg på ett spesielt sted, og ble undertegnet av lokale embetsmenn, hvis stedet hadde slike, og “tolv aktverdige menn“ fra menigheten eller militærenheten. Mange steder har noen av de aktverdige skrevet sitt navnetrekk “med påholden penn“.

Valgene i Nord-Norge utgjør en egen historie. De lange avstandene gjorde at alt skjedde for sent til at landsdelen ble representert på Eidsvoll. Takket være de bevarte fullmaktene vet vi det sto valg til langt ut på sommeren, og med samme følelser som sør i landet.

Fullmakt fra Nøtterøy i gotisk håndskrift, den vanlige i 1814. Primærvalgene sto i sognekirkene, og fullmaktene ble utformet av presten. Teksten forteller at kirkelyden opplevde valget som en høytidsfull begivenhet. Original i Riksarkivet (Statsrådssekretariatet Db 0008).

Konstitusjonskomitéens første grunnlovsutkast

Konstitusjonskomitéens første grunnlovsutkast er det aller første samlede utkastet til Norges grunnlov.

AV ELI FURE, UNDERDIREKTØR, RIKSARKIVET

Utkastet forelå etter at en komité av femten eidsvollsmenn hadde arbeidet med saken i april 1814. En av de femten var Peter Motzfeldt, kaptein fra Artillerikorpsset. Han var en systematiker og skrev ned utkastet slik det forelå etter den første gjennomgangen, med lyst blekk. Endringene komitéen gjorde i utkastet, før det ble lagt frem for riksforsamlingen i plenum, føyde han så til med mørkere blekk.

I dag er dokumentet fra Motzfeldts hånd det eneste komplette førsteutkastet til grunnlov som er bevart, og med sine to blekkfarger viser det en utvikling i grunnlovsarbeidet: Regenten Christian Frederik gjorde et offentlig poeng ut av at representantene skulle stå fritt, men i det skjulte og via sine kontakter fikk han likevel gjennom endringer. Det første utkastet inneholdt for eksempel bestemmelser som gav statsrådets en egen maktbasis. I Motzfeldts avskrift får vi øye på prinsens innflytelse, særlig ved tilføyelsen, med mørkt blekk, av en paragraf som gav kongen friere hender i forhold til statsrådet. § 43x i venstre spalte i illustrasjonen er et eksempel på det.

Dokumentet med dets overstrykninger, tilføyelser og de to blekkfargene gir oss en nærhet til en politisk prosess, hvor ulike synspunkter ble brynt mot

Udrag av Motzfeldts grunnlovsutkast. Original i Riksarkivet (Historisk-kronologisk samling II pk. 9).

hverandre i en maktkamp med både skjulte og åpne aktører. Dokumentets hverdagslige utseende forener det store med det lille, og uttrykker menneskelig nærvær, kamp og handlekraft ved en av de aller største begivenhetene i Norgeshistorien.

Har du lyst til å se hele dokumentet, finner du det på <http://www.arkivportalen.no/arkivportalen-web/side/arkiv/detaljer?arkivId=no-a1450-0100000717673>.

Det norske flagget blir til

Med tanke på at flagget kanskje er det ”norskeste” av det norske, er det en selvfølge at den kongelige resolusjon av 13. juli 1821 med vedlegg, har en plass på dokumentarvlisten.

AV KARI BØE, ARKIVAR, RIKSARKIVET

Etter inngåelsen av unionen med Sverige i 1814, hadde Norge rett til et eget handelsflagg. Orlogsflagget derimot, skulle være et unionsflagg. I de første årene ble det likevel slik at norske handelskip enten førte det danske flagget med en norsk løve oppe mot stangen, eller det svenske flagget med de danske fargene i øvre felt mot stangen.

I 1821 begynte forretningsmenn i Stavanger en agitasjonskampanje for et nytt norsk flagg. Dette satte i gang en prosess der mange engasjerte seg. Stortinget satte ned en komité for å arbeide med saken. Etter en omfattende behandling ble et forslag fra Fredrik Melzer vedtatt 17. mai 1821. Melzer var stortingsmann fra Bergen og begrunnet forslaget sitt med at det nye flagget burde ha fargene rødt hvitt og blått, frihetens farger, men ellers ha en mest mulig tradisjonell utforming.

Vedtaket ble oversendt Kongen. Han skrev: ”Gillas Carl Johan” på Melzers utkast men gjorde det samtidig klart i den omstendlige resolusjonsteksten, at han med denne sanksjonen ikke ga Stortinget noen konstitusjonell rett til å bestemme hvordan det nasjonale flagget skulle se ut. Dette mente han lå innenfor kongens myndighetsområde som øverstkommanderende for hær og flåte. Flagget Karl Johan godkjente, er det samme som det vi i dag kjenner som Det norske flagget.

Den kongelige resolusjonen hvor Karl Johan "gillar" utkastet til norsk flagg. Original i Riksarkivet (Statsrådssekretariatet: Ab-0012. Kgl. res. 5716).

Kongsberg Våpenfabrikks arkiv: Viser hvordan et høy- teknologisk miljø ble til

Kongsberg Våpenfabrikk gikk fra å være et nødtiltak mot arbeidsledighet og fattigdom, til å bli en verdensledende produsent av høyteknologiske våpensystemer. Det 150 hyllemeter store arkivet etter virksomheten vitner om hvilke forutsetninger som lå til grunn for at en slik utvikling kunne finne sted.

AV ØYSTEIN ØDEGÅRDEN, ARKIVAR, STATSARKIVET I KONGSBERG

Våpenfabrikken var fra opprettelsen i 1814 en del av Kongsberg jernverk, men ble i 1824 skilt ut som en selvstendig virksomhet med et styre underlagt Armédepartementet. Dermed ble også ambisjonsnivået for våpenproduksjonen i landet hevet, og i arkivet kan vi finne dokumentasjon på de anstrengelser som ble gjort for å holde fabrikken oppdatert på den teknologiske utviklingen.

Systematiske undersøkelser ble gjennomført for å gjøre fabrikken i stand til å konstruere våpen ut fra de mest moderne produksjonsmetoder. Et eksempel på dette er *”Rapport efter en befalet Reise til nogle Geværfabrikker i Tyskland, Belgien og Frankrig 1842–1843 af Artilleriecapitaine Scheel”*. Kaptein Fredrik Wilhelm Scheel har her utførlig rapportert om sine besøk ved om lag ti utenlandske våpenfabrikker og våpenarsenaler for å underrette seg *”om de mulige Forbedringer med hensyn til Fabrikationer og Konstruktioner af Haandvaaben, der kunde være at benytte i Norge”*.

Rapporten må sees i sammenheng med samtidens våpenteknologiske utvikling. Scheel hadde vært

medlem av geværkommissjonen av 1837, som hadde utredet spørsmål rundt innføring av nye våpen i den norske hæren. Kommisjonen hadde da anbefalt innføring av bakladegeværer i form av kam-

Fra artillerikaptein Scheels rapport etter besøk ved geværfabrikker i Tyskland, Belgia og Frankrike 1842–43. Illustrasjonen viser tegning av soldat i den franske armé side om side med prøve på belgisk patronpapir. Original i Statsarkivet i Kongsberg (Kongsberg Våpenfabrikk: Kommisjoner og rapporter, Gb-1).

Erik Jørgensen utviklet Krag-Jørgensen-geværet sammen med Ole Hermann Krag. Diplomet hans fra Dannebrogordenen ligger i våpenfabrikkens arkiv. Original i Statsarkivet i Kongsberg (Kongsberg Våpenfabrikk: historikk I-1).

merladningsmekanisme. De første bakladegeværer var utviklet bare noen få år tidligere, og Norge ble dermed et av de første landene i verden som tok i bruk bakladegeværer som standardvåpen for hæren. Produksjon av geværene kom i gang på Kongsberg i 1841. Scheels reise vitner om behovet for å orientere seg om de nye produksjonsmetodene, og rapporten er en viktig kilde til landets teknologiske og militære historie.

Da våpenetterspørselen sank etter 1. verdenskrig, ble Kongsberg Våpenfabrikk pålagt å gjøre omstillinger. En kommisjon ble i 1918 nedsatt for å vurdere hvilke muligheter våpenfabrikken hadde for omlegging til et sivilt marked, samtidig som den ved behov rask skulle kunne legge om til militær produksjon.

Gjennom bevart korrespondanse og konsepter til innstilling kan vi i dag se hvilke produkter kommisjonen har vurdert som mer eller mindre aktuelle. En importør mente for eksempel våpenfabrikkens maskineri ville passe godt til produksjon av symaskiner. Han viste til det store markedet som fantes for dette innenlands og hvordan den svenske fabrikken Husqvarna kombinerte våpen- og symaskinproduksjon som fullt ut konkurrerte med utlandet. Fabrikkleidelsen skal i utgangspunktet ha vært positiv til forslaget, og i et notat kan det leses at "fabrikasjonen i og for sig kunde ligge ganske godt an for fabrikkens mitraljøreavdeling, da fabrikation og sammensætning av mitraljører i mange deler er et likesaa komplicert og nøiaktig arbeide som for en symaskin." I kommisjonens innstilling heter det imidlertid at produksjonen ville nødvendiggjort anskaffelser av spesialmaskiner, samtidig som konkurransen fra tyske og amerikanske merker ville være vanskelig å oppta. Kommisjonen kunne derfor ikke anbefale framstilling av symaskiner ved fabrikken, og noen produksjon ble heller ikke satt i gang. Lignende vurderinger finner vi også for blant annet motorsykler, barbermaskiner og strikke-maskiner.

De grundige utredningene ga uttelling. I sin endelige innstilling av 23. mai 1919 gikk kommisjonen inn for at fabrikken burde ta opp produksjon av hvalkanoner. Produksjonen kom i gang i 1921, og i løpet av få år var fabrikken blitt nærmest enerådende i dette markedet.

Eksemplene ovenfor illustrerer hvilke historier Kongsberg Våpenfabrikks arkiv kan fortelle. Gjennom et omfattende materiale fra styret, direktøren og de ulike avdelingene gir arkivet unik dokumentasjon til teknologisk utvikling, militære prioriteringer, konjunktursvingninger, sosiale endringer og internasjonalt industrisamarbeid i et perspektiv som strekker seg over mer enn 160 år.

Emigrantprotokoller fra Oslo

Protokollene, som dekker perioden 1867 til 1966, dokumenterer en sentral del av norsk emigrasjonshistorie både fordi en stor del av emigrasjonen gikk gjennom Oslo, og fordi de er bevart i en sammenhengende rekke fra emigrasjonen kom i gang for fullt og til etter at den hadde avtatt.

AV BENTE HARTVIKSEN,
FØRSTEARKIVAR, STATSARKIVET I OSLO

Ved provisorisk anordning av 6. april 1867 fikk politimestrene pålegg om å føre kontroll med emigrasjonsagentene. Etter utvandringsloven av 22. mai 1869 skulle politiet føre kontroll med befordring av utvandrere til andre verdensdeler, blant annet for å hindre dem som var ettersøkt av påtalemyndighetene, hadde bidragsplikt eller utestående verneplikt i å emigrere.

Emigrantprotokollene er hovedkildene til personopplysninger om norsk utvandring. Det finnes andre kilder, men de er ufullstendige. De eldste bevarte protokollene er ført hos politiet i Oslo og Trondheim fra 1867. Det ble også ført protokoller for andre byer langs kysten som Bergen, Stavanger, Ålesund, Kristiansund og Kristiansand, men en del av disse er gått tapt.

Protokollene er ført kronologisk. De inneholder opplysninger om utvandrernes navn, alder, hjemsted, reisemål, skipets navn, hvem som hadde betalt billetten og hvor mye penger de hadde med.

Emigranter registrert en maldag i 1869.
Original i Statsarkivet i Oslo (Oslo politidistrikt: Reisekontroll, emigrantprotokoll nr. 4 s. 150b)

Til dels er det opplysninger om hvordan emigrantene hadde livnært seg i Norge. Registerne er ført alfabetisk etter utvandrernes navn.

Å kunne dokumentere hvem som utvandret fra Norge er viktig for forståelsen av det norske samfunnet på 1800- og 1900-tallet. Emigrantprotokollene gir grunnlag for å analysere mulige årsaker til utvandringen og er sentrale for undersøkelser av slektsrelasjoner mellom Norge og USA.

Kilde i Statsarkivet i Oslo

Oslo Politidistrikt: Reisekontroll, Eef: Emigrantprotokoller 1867–1966, nr. 1- 44 og Eefa: Registre til emigrantprotokoller 1867–1966, nr. 1–16.

De norske emigrantprotokollene fram til 1930 er registrert i en søkbar database og er tilgjengelige på Digitalarkivet (<http://www.digitalarkivet.no/>).

Telemarkskanalenes arkiv:

Dokumentasjon av populært kulturminne

Telemarkskanalene er et unikt samferdselsanlegg i Norge. Det gir også arkivmaterialet en spesiell plass i den norske dokumentarven. Telemarkskanalene består av to separate anlegg, Norsjø-Skienskanalen som ble opprettet i 1861 og Bandak-Norsjøkanalen fra 1892. De to kanalanleggene hadde tidvis felles administrasjon og arkivdanning, og det er dels felles og dels separate arkivserier for de to virksomhetene. I ettertid er materialet holdt samlet under navnet Telemarkskanalenes arkiv.

AV NILS JOHAN STOA, STATSARKIVAR, STATSARKIVET I KONGSBERG

Norsjø-Skienskanalen omfatter sluseanleggene mellom Skien havn og Norsjø. Det er ett slusekammer mellom Bryggevann ved havna i Skien og Hjellevann, og tre mellom Meierelva og Norsjø på Løveid ved Skotfoss. Samlet fallhøyde er 15 meter. Fra Norsjø går vannveien videre opp Sauarelva til Heddalsvann og Notodden, og Norsjø-Skienskanalen dekker en strekning på 60 km. Anlegget ble påbegynt i 1854 og sto ferdig i 1861.

Bandak-Norsjøkanalen dekker strekningen fra Norsjø over Flåvatn og Kviteseidvatn til Bandak, eller Vestvanna som de tre siste også kalles. Stekningen har en høydeforskjell på 57 meter, med damanlegg med tre kammer ved Ulefoss, to ved Eidsfoss, fem ved Vrangfoss, ett ved Lunde, ett ved Kjeldal og to kammer ved Hogga. Avstanden mellom Ulefoss og Hogga er 17 km, og den totale farbare vannveien mellom Skien og Dalen er 105 km.

Samlet løftehøyde for samme strekning er 72 meter. Byggingen av Bandak-Norsjøkanalen startet i 1887 og anlegget sto ferdig i 1892.

Telemarkskanalene er vårt eneste kanalbygg av slike dimensjoner. I dag ligger kanalens rolle i turisme og rekreasjon, men da det ble bygget var det viktig for samferdsel, næringsliv og samfunnsutvikling. Kanalbyggene falt i tid sammen med utbyggingen av jernbanen i Norge. I Telemark spilte kanalen samme rolle som jernbanen gjorde ellers, men med en annen teknologi, tilpasset en annen topografi.

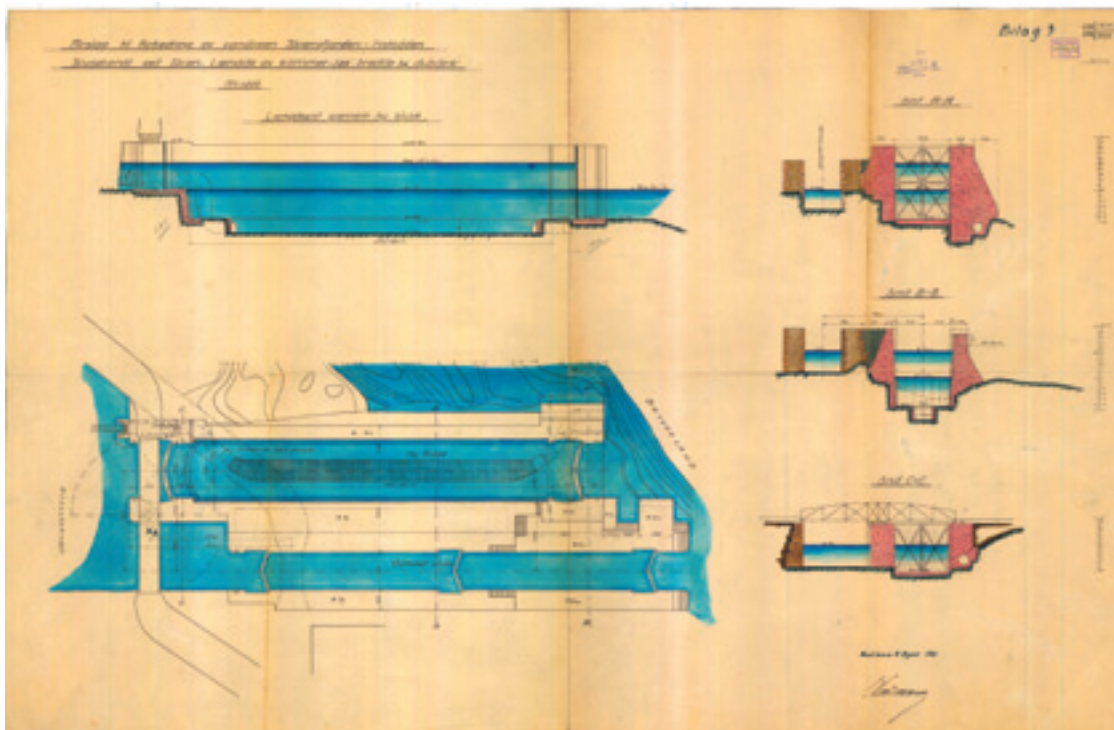
Telemarkskanalene er ikke bare unike her til lands. Også ute i Europa vakte anleggene oppsikt som ingeniørkunst og avansert samferdselsteknologi. I reisehåndbøkene ble kanalen betegnet som et ”verdens åttende underverk” da den sto ferdig. Særlig oppsikt vakte anleggene ved Vrangfoss, som er den største og mest spektakulære del av kanalsystemet. I Teknisk Ukeblad fra 1892 leser vi om

”det kunstverk, der for alle tider vil stå som et vidnesbyrd om den dygtighed der besjæler denne tids ingeniører i vort land og altid vil være det blandt anlæggets 6 underværker der vil udøve størst tiltrækningskraft på den reisende og aldrig gå ham afminde”. Inntrykk gjør det fortsatt, når vi betrakter anleggene med vår tids øyne.

Det var dampskipstrafikk både på Norsjø, Heddalsvann og Vestvanna allerede i 1850-årene, men først med kanalen kunne det bli sammenhengende ferdsel for tømmer, varer og folk langs hele strekningen. Slik ble kanalbyggene en viktig faktor i samferdsel og kommunikasjon, og bidro til å binde sammen de øvre og nedre deler av fylket. For de indre telemarksbygdene åpnet det seg en ny port mot verden utenfor.

Telemarkskanalenes arkiv utgjør 90 hyllemeter og dekker tidsrommet fra anleggsperiodens start i 1850-årene og fram til om lag 1980. Det består av

Forslaget fra 1911 til forbedring av vannveien fra Skiensfjorden til Notodden har detaljerte kart og tegninger. Original i Statsarkivet i Kongsberg (A-1049 Telemarkskanalene: Skannede kart og tegninger perm 1 nr. 3).

ulike materialtyper som protokoller, dokumentpakker, kart, tegninger, profiler og foto. Her er møtebøker og saksdokumenter for kanalstyret, forskjellige rekker med kopibøker og journaler, sakarkiv ordnet etter flere ulike systemer, regnskap, personalforvaltning, dokumenter om brygger og bruer, protokoller med vannstandsmålinger og annet materiale om vannstandsregulering, isbryting og en omfattende serie med dokumenter i forbindelse med rettstvister og overenskomster mellom Kanalen og andre grunneiere og interessenter langs vassdraget.

Det er særlig grunn til å nevne de forskjellige arkivseriene vedrørende kanaltrafikken, med detaljerte opplysninger om transport av passasjerer og ulike vareslag. Her er driftsjournaler og konto-protokoller med års- og månedsoppgaver over varer, husdyr, trelast og skip som ble sluset. Det er kontobøker med slusningskonti for de enkelte firma som trafikkerte kanalen, og her finner vi opplysninger om fartøyene, lasten og avgifter med mer. Sluseprotokollene, eller driftsjournalene, er basisserien som ligger til grunn for alle oppgaver og statistikk over kanaltrafikken. Dette er fortegninger som ble ført fortløpende ved de enkelte sluser, med opplysninger om skipene som passerte, eierne, skipperne og lastens art og kvantum. De mange ulike arkivseriene gjør det mulig både å få samlet oversikt og detaljinformasjon om frakt og ferdsel i kanalen.

Alt i alt gir kanalarkivet et svært utførlig og konkret bilde av næringsliv og livsgrunnlag i telemarksbygdene i den aktuelle perioden. Men kanalarkivet

gjenspeiler ikke bare økonomi og materielle kår, det belyser også folkeliv og samkvem mellom befolkningen i et svært heterogent fylke.

Hoveddelen av arkivet ble avlevert til Statsarkivet i Oslo i 1985, og ble senere overført til Kongsberg. Mindre delavleveringer har kommet til i årene etterpå. Materialet er i god fysisk stand og har få påviselige lakuner. En del kart og bildemateriale foreligger i digitalisert form, men foreløpig er ikke dette gjort tilgjengelig for brukerne. Den opprinnelige systematikken er i stor grad intakt, og så langt det har latt seg gjøre er denne beholdt i nåværende ordning av arkivet.

I Skien og ved Løveid er de gamle sluseportene i tre skiftet ut med stålporter, og hydraulikken har overtatt for muskler. Men lenger oppe i kanalen sluses det fortsatt på gamlemåten, når slusevokterne møysommelig bukserer de enorme treportene med håndkraft. Dette bidrar til at kanalen fremstår som det kulturminne den rettelig er, og gir den livskraft også i dagens samfunn. Da de store tømmerstokkene etter hvert ble lastet over på biler og fløtingen opphørte, kunne også Kanalens dager vært talte. I alle fall slik den hadde framstått til da. Kloke hoder funderte på om slusekamrene skulle fylles med sand, dekket til og skjules som oldtidens gravminner. Men heldigvis, slik gikk det ikke. Telemarkskanalen fikk nytt liv i den moderne turismens tjeneste. Der slepebåtene bakset med tunge lektene og digre tømmerbunter, gjør cabin-cruisere og havseilere nå sine avstikkere opp i landet fra Telemarkskysten sommerstid. Mens resten av historien hviler trygt i hyllene på Kongsberg.

Kvenske og samiske dokumenter fra perioden 1845–1914

I deler av Kistrand kommunes arkiv fra perioden 1845–1914 finnes ca. 240 dokumenter på kvensk og 120 på samisk. Disse minoritetsspråklige dokumentene er svært sjeldne og fremstår som unike både i nasjonal og internasjonal kontekst.

AV SOLBJØRG FOSSHEIM, STATSARKIVAR, STATSARKIVET I TROMSØ

Dokumentene viser språklig og kulturelt mangfold i en periode som ellers er svært fattig på dette. De synliggjør samer og kvener som aktive deltagere i lokalsamfunnet og demokratiet, og viser at inkludering og toleranse var mulig i en periode hvor den offisielle fornorskningspolitikken var hard.

De viser også at kvensk og samisk ble brukt som forvaltningsspråk både i kommunestyre, fattigstyre, forlikskommisjon og i fattigstyrets regnskap. Svar ble også noen ganger gitt på kvensk og samisk, en praksis som etter 1900 synes å opphøre helt fordi en da får norskspråklige embetsmenn og fornorskningen fester grep.

Dokumentene har stor historisk, kulturell, språklig, identitetsmessig og minoritetspolitisk betydning for samer og kvener. Samiske dokumenter er i utgangspunktet mindre oppsiktsvekkende enn kvenske. Mengden er likevel overraskende og de er dessuten skrevet på sjøsamiske dialekter som i liten grad er dokumentert i andre kilder. Dokumentasjonen av kvensk skriftspråk mangler helt i andre samtidige kilder. Objektene dokumenterer dessuten flerspråklighet i forvaltningen i en periode der dette ikke har vært kjent tidligere.

Kvenskspråklig regning fra 1869.
Original i Statsarkivet i Tromsø (Kistrand kommunearkiv: Fattigstyret 1869)

Partipolitikk og en veksel fra Amerika

Forhandlingsprotokollen for Norges Venstreforening 1884–1909 dokumenterer grunnleggelsen av Norges første parti. Det er et unikt og betydningsfullt symbol på partidannelsen, som var en forutsetning for partisystemet og dermed grunnlaget for det politiske systemskiftet i Norge med parlamentarismen.

AV PER KRISTIAN OTTERSAND, ARKIVAR, RIKSARKIVET

Norges Venstreforening ble stiftet i Kristiania 28.–29. januar 1884. Forhandlingsprotokollen dokumenterer stiftelsesmøtet, og dekker de første viktige årene med et parlamentarisk styresett. Den gir innblikk i en maktkamp mellom den gamle embetsmannstaten og krefter som ønsket en maktforankring i de politiske partiene. Det er årsaken til at denne unike protokollen er funnet verdig til å stå på listen over utvalgte dokumenter til Norges dokumentarv. Forhandlingsprotokollen for Norges Venstreparti ble gitt i gave til Riksarkivet fra Venstres Hovedorganisasjon i 1994. Vi skal vie en noe kuriøs detalj fra forhandlingsprotokollen litt oppmerksomhet.

Den norsk-amerikanske Venstreforening ble stiftet i Minneapolis, omtrent samtidig som Norges Venstreforening. Knut Hamsun talte på et arrangement i den amerikanske foreningen. Over et bilde av Sverdrup sto: "Norges Høitidsstund er kommen aabnet har sig Thingets Hal". Arrangementet var storslagent og strakte seg over fem dager, og resulterte i et betydelig økonomisk overskudd.

Senere samme år finner vi følgende innskrevet i Forhandlingsprotokollen til Norges Venstreforening: "der nylig er indløbet en Veksel fra Amerika, stor Kr. 2365,00". I dag ville det tilsvare om lag kr. 150.000,-. Det ble sendt betydelige midler til Norge for å blåse vind i seilene til Sverdrup og den norske venstrebevegelsen, og Knut Hamsun bidro dermed til Venstres pengestøtte.

Kilder

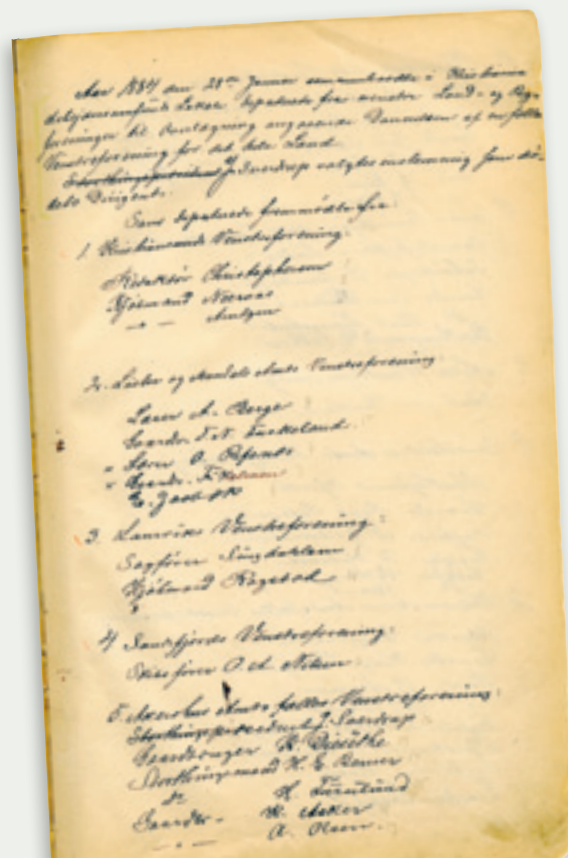
Lars Frode Larsen: Knut Hamsuns exodus, Amerika-oppholdet 1882–1884. Bakgrunn og erfaringer, Oslo 2003.

Venstres Hovedorganisasjon: Forhandlingsprotokoll for Norges Venstreforening 1884–1909 (RA/Pa-876/Aa-0001).

Venstres første formann, Johan Sverdrup. Ukjent fotograf.

Første side i protokollen fra Venstres stiftelsesmøte. Original i Riksarkivet (PA-0876 Venstres hovedorganisasjon: Aa-0001).

Vaktjournalen fra Oscarsborg

I vaktjournalen fra Oscarsborg finnes nøkterne nedtegnelser fra en av de mest dramatiske og rystende hendelser i norsk historie.

AV ANNE HALS, SENIORRÅDGIVER, RIKSARKIVET

Natt til 9. april 1940 kom tyske krigsskip opp Oslofjorden ledet av krysseren Blücher på 12 200 tonn og med over 2400 mann om bord. Skipene møtte ikke stor norsk motstand før de kom til Drøbak tidlig i morgenlysningen. Der hadde kommandanten ved Oscarsborg festning, oberst Birger Eriksen, gjort forberedelser til kamp. To gamle kanoner ved hovedbatteriet, "Moses" og "Aron", ble bemannet, og da den tyske konvoien kom inn Drøbaksundet, ble kanonene fyrt av. Kanonene, sammen med kanonild fra batterier på fastlandet og torpedoskyts, klarte å senke Blücher i løpet av par timer.

Selv i disse dramatiske timene ble ikke rutine forsømt. Mens kanonen skjøt mot Blücher satt Egil Gjersø, som var vakthavende soldat, og førte vaktjournalen. Hendingene ble beskrevet i korte nøkterne ord og er et samtidig vitnesbyrd om hva som skjedde. Vaktjournalen er også et synlig vitnesbyrd om hvilke fysiske rystelser som foregikk på festningen. Blekkhuset som soldaten brukte, må ha veltet og sprutet utover protokollen. Vaktprotokollen inneholder også journalinnførsler om de

nærmeste timene etter at Blücher sank og sluttet først kl. 10.15 dagen etter da tyskerne overtok vakta.

Etter 1940 led protokollen en ukjent skjebne fram til 1970-åra da den ble avlevert til Arbeiderbevegelsens arkiv av Frisørenes fagforening. Tok en norsk soldat som var eller ble frisør det med seg? – se det vet vi ikke. Protokollen ble overført til Riksarkivet i 2003.

Vaktjournalen for 9. april 1940.
Original i Riksarkivet
(Forsvaret, Oscarsborg
festning: Vaktjournal
27. mars – 10. april 1940)

Kongens nei

Dokumentet som viser Kong Håkons holdning til Quislings og tysk okkupasjonsmakt i april 1940 har sterk symbolkraft. Dette var et avslag som fikk avgjørende betydning for norsk historie.

"Kongens nei".
Original i Riksarkivet
(Statsrådssekretariatet:
Ac-0122).

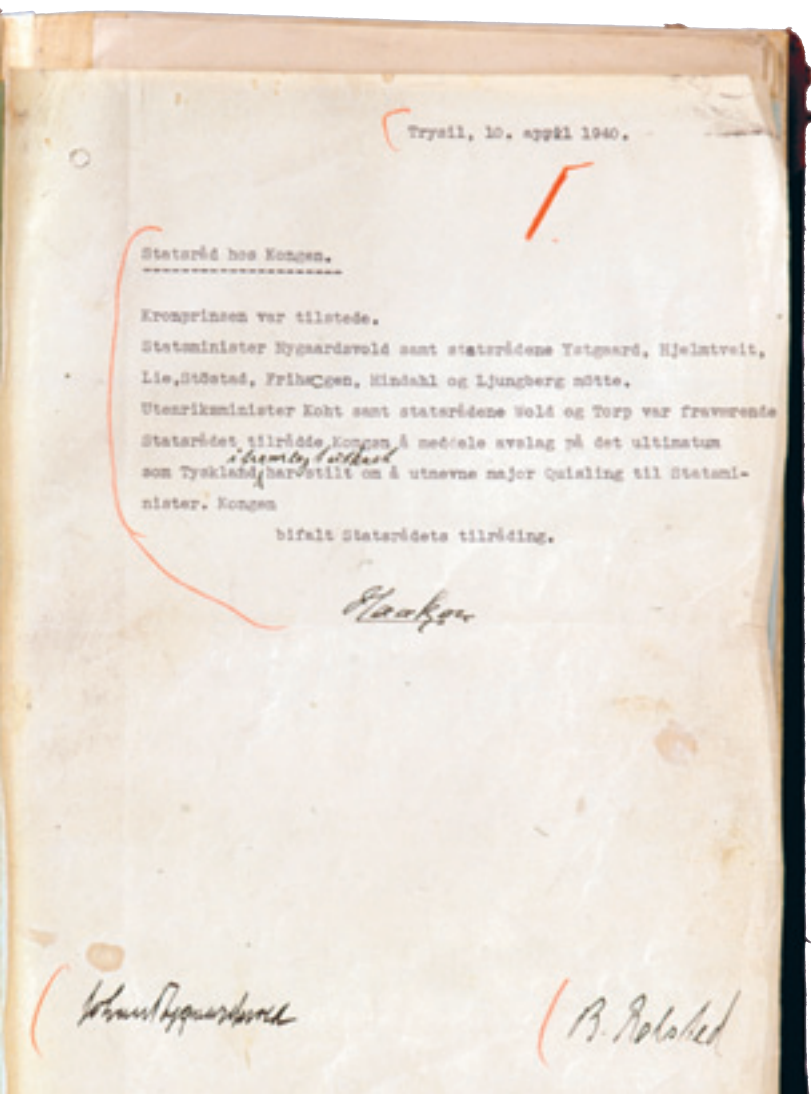
AV ANNE HALS, SENIORRÅDGIVER, RIKSARKIVET

Da tyske tropper hadde angrepet Norge 9. april og invaderte hovedstaden, flyktet regjeringen og kongen fra Oslo. Samtidig utnevnte Vidkun Quisling seg til leder for en ny regjering og erklærte i en radiotale at regjeringen Nygaardsvold hadde trått tilbake. Quisling som ledet Nasjonal Samling, foretok slik et regulært statskupp. For å få en legitimitet bak statskuppet forlangte de tyske myndighetene på et møte med Kongen og utenriksministeren i Elverum 10. april, at Kongen skulle utnevne en ny regjering under Quisling. Dette danner bakgrunnen for det statsrådet, som etter Kongens ønske, ble holdt samme kveld i Nybergsund.

Det kortfattede referatet fra statsrådet denne kvelden er blitt stående som et av de viktigste dokument fra 2. verdenskrig i Norge. Her står det tørt og konsist at "Statsrådet tilrådte Kongen å meddele avslag på det ultimatum som Tyskland i framlagt utkast har stilt om å utnevne major Quisling til statsminister. Kongen bifalt Statsrådets tilråding." Dette avslaget fra Kongen er seinere alltid blitt omtalt som "Kongens nei" og er en av de ytterst få ganger hvor Kong Haakon VII offisielt tok et politisk standpunkt. Kongens motstand fikk stor betydning for den videre utvikling av krigen i Norge. Det ga regjeringen legitimitet til aktiv motstand mot tyskerne og ble viktig for holdningskampen under den tyske okkupasjonen.

Dokumentet ble i 1945 også brukt i en annen forbindelse, som første dokument i rettssaken mot Quisling og bidro også på denne måten til å felle ham.

Bildet øverst: Kong Haakon VII på flukt fra tysk luftangrep over Nybergsund 11. april. Foto: Johann W. Clüver (utsnitt). Original i Riksarkivet (NTBs krigsarkiv Du-74).

Edwards Munchs dødsbomapper med testamente

Edvard Munch døde barnløs i sitt hjem på Ekely i utkanten av Oslo 23. januar 1944. Like etter den tyske okkupasjonen hadde han endret sitt testamente. Munchs testamente av 18. april 1940 vitner om hvordan han forsøkte å sikre sitt livsverk for ettertiden.

AV BENTE HARTVIKSEN, FØRSTEARKIVAR, STATSARKIVET I OSLO

Edvard Munch testamenterte hovedparten av sine verker til Oslo kommune. Enkelte verk som han hadde testamentert til sin søster Inger Marie Munch, fikk kommunen etter hennes død i 1952.

Munchs bomappe med registrering av eiendommer, bygninger, innbo og kunstverk gir innblikk i de materielle strukturene som omga maleren. Sammen med Ekely var eiendommene i Åsgårdstrand, Hvitsten og Kragerø viktige for Munchs liv og virke, blant annet som inspirasjon for hans verker.

Munchs testamente og bomappe har en spesiell historie. Da Oslo skifterett avleverte eldre arkiver til Statsarkivet i Oslo, manglet alle dokumenter fra dødsboene etter Edvard Munch og hans søster. Jens Christian Hauge hadde lånt originaldokumentene fra skifteretten i 1969 fordi han skulle være advokat i en mulig rettssak om opphavsrett til Munchs verker. De ble i 2009 funnet i Hauges privatarkiv, som etter hans død i 2006 ble deponert i Riksarkivet. Dokumentene ble i 2010 skilt ut og overført til Statsarkivet i Oslo som en del av arkivet etter Oslo skifterett.

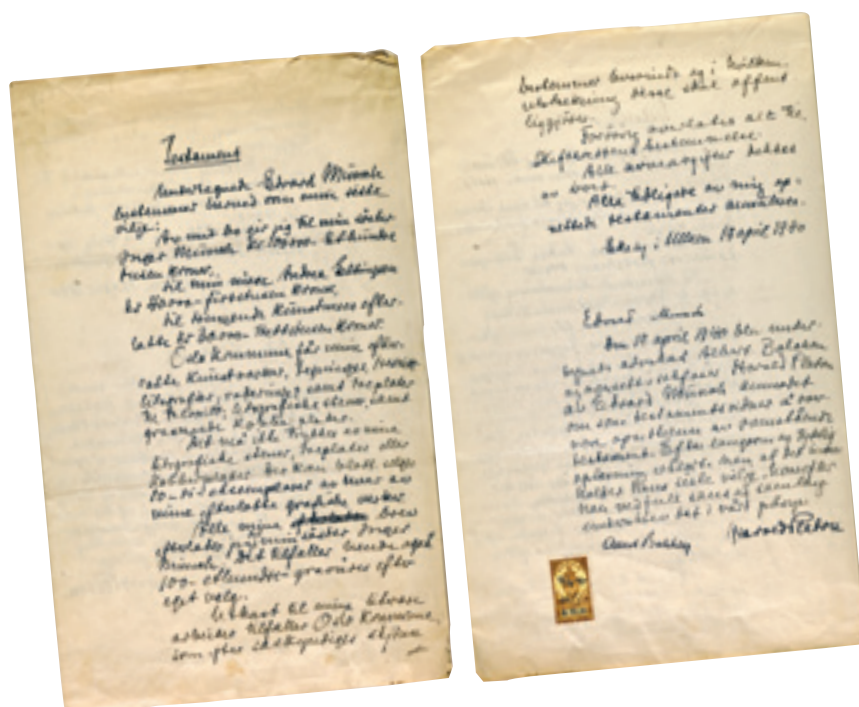
Edvard Munchs originaltestamente og samtlige dokumenter rundt booppjøret har stor interesse

for offentligheten og er i 2013 aktuelle i forbindelse med 150 års-jubileet for hans fødsel og 50 års-jubileet for bygging av Munch-museet.

Kilder i Statsarkivet i Oslo

Oslo skifterett: Id 4-5, Bomapper avd. III, bo nr. 21/1944, sluttet 23.02.1948 (Edvard Munchs bo med testamente) og Kda 63, Testamentfullbyrderbo avd. I, bo nr. 5.1952, sluttet 25.06.1956 (Inger Marie Munchs bo med testamente).

Edvard Munchs testamente. Original i Statsarkivet i Oslo (Oslo skifterett: Id 4-5, bomapper avd. III, bo nr. 21/1944).

Norges dokumentarv

Runeinnskrift på Kuli-steinen ved Kristiansund ca. 1000

Olav Engelbretssons arkiv 1277–1537

Dronning Margretes valgbrev 1388

Missale Nidrosiense og Brevarium Nidrosiense 1519

Borgerbok for Bergen 1550–1751

Rettsprotokoller fra arkivet til sorenskriveren i Finnmark 1620–1813

Kirkebok for Andebu 1623–1738

Røros Kobberverks arkiv 1644–1977

Åker gårds arkiv 1670–1933

Larvik grevskaps arkiv 1671–1821

Lepraarkivene i Bergen 1680–1956

Grunnleiebøker for Bergen 1686–1854

Nordlandshandelarkivene på Bryggen 1702–1942

Nils Trosners dagbok 1710–1714

Grensearkiv ca. 1750

Den Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Arkiv 1760–1860

Weyses modellbok 1763

Folketellingen 1801

Arkivet etter Ivar Aasen 1813–1896

Adressene og fullmaktene til Riksforsamlingen på Eidsvoll 1814

Tre grunnlovsutkast (P. Motzfeldt, Adler/Falsen og Wergeland) 1814

17.mai.-grunnloven 1814

Mossekonvensjonen 1814

Novembergrunnloven 1814

Godkjennelse av det norske flagget 1821

Kongsberg våpenfabrikks arkiv 1824–1987

Kristiania og Aker fattigvesens arkiv 1832–1930

Stortingets behandling og vedtak av formannskapslovene 1837

De opprinnelige delene av Norsk Folkeminnesamling (P.Chr. Asbjørnsen, J. Moe, M. Moe, S. Bugge og M.B. Landstad) ca. 1839–ca. 1904

Griegsamilingen 1843–2007 inkl. notemanus til Klaverkonsert i a-moll

Kvenske og samiske dokumenter fra Kistrand kommunearkiv 1845–1914

Ludvig M. Lindeman: Opptegnelse fra Valdres, Gudbrandsdalen og Meldalen 1848

Telemarkskanalens arkiv ca. 1850–ca. 1980

Arkivet etter fotograf Knud Knudsen 1862–1900

Hvalfangstarkiver fra Vestfold 1862–1981

Bjørnstjerne Bjørnson: Ja vi elsker – original 1863

Emigrantprotokoller fra Oslo 1867–1966

Henrik Ibsen: Et dukkehjem, manuskript 1879

Sophus Tromholts fotoarkiv fra Kautokeino 1882–1883

Venstres stiftelsesprotokoll 1884

Arbeiderpartiets brosjyresamling 1896–1997

Landsorganisasjonens stiftelsesprotokoll 1899

NTH-professor og byplanlegger Sverre Pedersens privatarkiv ca. 1900–ca. 1970

Dokumenter fra unionsoppløsningen 1905

Sydpolbrevet fra Roald Amundsen til Kong Haakon 1911

Roald Amundsens sydpolsfilm 1911

”Avskjedigede Arbeidere” fra Rjukan Salpeterfabrikker 1911–1912

Innføring av allmen stemmerett 1913

Evolusjonsfanen fra Rjukan ca. 1918–1919

Hovedavtalen av 1935

Vaktjournalen fra Oscarsborg 09.04.1940

Kongens nei, 10.04.1940

Edvard Munchs dødsbomapper med testamente 1944–1956

Filmavisen 1941–1963

Album fra konsentrasjonsleirene Natzweiler og Dachau 1945–1947

Thor Heyerdahls arkiv

Arkivet etter Festspillene i Bergen 1953–2003

Radioprogram: Norge slår England 2–1 i fotball, Bjørge Lillelien reporter 1981

Fjernsynsprogram: Hurtigruten minutt for minutt, NRK2 2011

Velkommen!

Riksarkivet

Sognsveien 221, Kringsjå, Oslo
Postadresse: Pb 4013 Ullevål stadion, 0806 Oslo
Tel: 22 02 26 00 / Faks: 22 23 74 89
e-post: riksarkivet@arkivverket.no

Statsarkivet i Oslo

Sognsveien 221, Kringsjå, Oslo
Postadresse: Pb 4015 Ullevål stadion, 0806 Oslo
Tel.: 22 02 26 00 / Faks: 22 23 74 89
e-post: saoslo@arkivverket.no

Statsarkivet i Hamar

Lille Strandgate 3, 2317 Hamar
Tel: 65 55 54 40 / Faks: 62 52 94 48
e-post: sahamar@arkivverket.no

Statsarkivet i Kongsberg

Frogs vei 44, 3611 Kongsberg
Tel: 32 86 99 00 / Faks: 32 86 99 10
e-post: sakongsberg@arkivverket.no

Statsarkivet i Kristiansand

Märthas vei 1, 4633 Kristiansand
Tel: 38 14 55 00 / Faks: 38 14 55 01
e-post: sakristiansand@arkivverket.no

Statsarkivet i Stavanger

Bergelandsgate 30, 4012 Stavanger
Tel: 51 50 12 60 / Faks: 51 50 12 90
e-post: sastavanger@arkivverket.no

Statsarkivet i Bergen

Årstadveien 22, 5009 Bergen
Tel: 55 96 58 00 / Faks: 55 96 58 01
e-post: sabergen@arkivverket.no

Statsarkivet i Trondheim

Maskinistgata 1, 7042 Trondheim
Tel: 73 88 45 00 / Faks: 73 88 45 40
e-post: satrondheim@arkivverket.no

Statsarkivet i Tromsø

Huginbakken 18, Breivika, Tromsø
Postadresse: Pb 6315, 9293 Tromsø
Tel: 77 64 72 00 / Faks: 77 64 72 01
e-post: satromso@arkivverket.no

Samisk arkiv / Sámi Arkivi

Hännoluohkká 45, Guovdageaidnu/Kautokeino
Postadresse: Diehtosiida, 9520 Kautokeino
Tel: 78 44 85 60 / Faks: 78 44 85 69
e-post: samisk.arkiv@arkivverket.no

Mer informasjon på www.kulturrad.no/memoryoftheworld.

